

OSMANLI TOPLUMSAL TABAKALAŞMA SİSTEMİ VE BU SİSTEMİN ONDOKUZUNCU YÜZYIL ANAYASAL GELİŞMELERİNE ETKİSİ

An Investigation On the Ottoman Social Stratification and Its Effects on Nineteenth Century Constitutional Developments

Dr. Öğretim Üyesi Murat ERDOĞAN*

Öz: Bu çalışmanın amacı, Osmanlı'daki toplumsal tabakalaşma sisteminin 19. yüzyıl Türk anayasal gelişmelerine etkisi konusunda anayasa hukuku doktrinine katkıda bulunmaktır. Osmanlı Devleti'nden günümüze tevarüs edilen toplumsal tabakalaşma sistemi, geçmişte olduğu gibi günümüzde de Türk anayasacılığının kodlarını şekillendirme potansiyeline sahiptir. Topumsal tabakalaşma sistemleri, Batı'da anayasallaşma ve siyasi partilerin ortaya çıkışı bağlamında siyaset bilimi ve anayasa hukuku literatüründe yoğunlukla işlenmiştir. Bununla birlikte Türkiye'de hukuk literatüründe, kadim toplumsal tabakalaşma ile anayasa hukuku arasında yeterli düzeyde bağın kurulmadığı değerlendirilmektedir. Bu çerçevede çalışma, Osmanlı'da toplumsal tabakalaşma ve Türkiye'nin düzeni konusunu, 19. yüzyıl Türk anayasal gelişmeleri ile sınırlandırarak ele almayı hedeflemektedir. Böylece çalışmada, Türkiye'de anayasacılığın yukarıdan aşağı bir hareketle başladığını ileri süren genel kabulün sorgulanması da mümkün olacaktır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı'da Toplumsal Tabakalaşma, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Anayasacılık, Sened-i İttifak, Osmanlı'da Bürokratik Reform

Abstract: This paper aims to make a contribution to constitutional law literature on the influence of Ottoman social stratification pattern over 19th Century Turkish constitutional developments. Social stratification pattern that has been inherited from the Ottoman Empire has a great potential to shed a light upon the origins of Turkish constitutionalism in the present day. Furthermore, social stratification patterns in the Western countries have been intensively investigated in the political science and constitutional law research within the context of constitutionalization and the emergence of political parties. However, in classical Turkish literature, one can observe that the interconnections between the ancient social stratification and constitutional law are extensively neglected. In this sense, the paper seeks to investigate the Ottoman social stratification in relation with Turkish constitutional developments in the 19th Century. This paper thus, also aims to challenge the stereotypical argument that Turkish constitutionalism is flourished from top to the bottom.

Key Words: Ottoman social stratification, Ottoman-Turkish constitutional developments, constitutionalism, The Deed of Alliance, Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı, murat.erdogan@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2825-7348

Makale Geliş Tarihi: 06.09.2022, Makale Kabul Tarihi: 28.11.2022

DOI: 10.57083/adaletdergisi.1217764

GİRİŞ

İlk temsili 14 Ekim 1670 tarihinde Fransa'daki Şambord Şatosu'nda Fransız Kralı 14. Louis önünde yapılmış olan ve Türkçeye Kibarlık Budalası olarak çevrilen tiyatro oyununda ünlü yazar Moliere; burjuva olarak dünyaya gelmiş bir adamın kibarlığı öğrenerek aristokrat sınıfa geçme hayaliyle tuhaf heveslere kapılmasını, kişinin kibarlık ve soyluluk merakı yüzünden gülünç durumlara düşmesini işlemiştir. Oyunda baş kahraman olan Mösyö Jourdain, soylulara büyük bir hayranlık duymakta, kendisinin bir burjuva olduğunu kabullenmek istemeyerek soylular sınıfından biriymiş gibi davranmaktadır. Fakat Mösyö Jourdain ne yapsa boşunadır. Çünkü kendisi kibarlık ve soyluluktan nasibini almamış biridir.

Moliere'in oyunu, esas olarak, o dönem şehirlerde yükselerek aristokrat sınıfının siyasal alandaki hakimiyetine ciddi bir tehdit oluşturan burjuva sınıfının hicvi niteliğindedir. Oyunun ilk temsili de Kral önünde yapılmıştır. Bu, o dönem aristokratların sonradan görme olarak nitelendirdikleri burjuvaların hicvedilmesinden ne kadar keyif aldıklarını göstermektedir. Gerçekten 17. ve 18. yüzyıllar, Fransa'da burjuva sınıfı ile aristokrasi sınıfının siyasal alana da yansıyan çekişmelerine sahne olmuştur. Bu siyasal çekişme esnasında aristokratlar, burjuva unsurlarına acımasızca saldırmışlar, bunların varlığını küçümsemişlerdir. Bunun sonucu aristokrat sınıf açısından çok acı bir biçimde tezahür etmiştir. Fransız Devrimi'nin ardından burjuva sınıfı, siyasal alanda hakimiyeti eline geçirmekle yetinmeyerek kanlı bir biçimde aristokrasiyi tasfiye etmiştir. 1789 tarihinde Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyanname'si yayımlanmış, söz konusu beyanname devrimin ardından Fransa'nın yönetiminde etkili olacak ilkeler ortaya konmuştur. Burjuva dünya görüşünün siyasal haritası niteliğinde olan Beyanname'nin 1. maddesinin ilk cümlesi ise şöyledir: *"İnsanlar, haklar yönünden özgür ve eşit doğarlar ve yaşarlar."*

Demokrasinin en önemli vechesi ve siyasal alandaki en büyük getirisi özgürlük ve eşitliktir.¹ Dolayısıyla Fransız Devrimi'nin ardından yayımlanan Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyanname'si'nin 1. maddesinde yer alan en temel iki ilkenin özgürlük ve eşitlik oluşu, bir tesadüfün değil, yüzyıllar süren kanlı bir mücadelenin sonucudur. Söz konusu madde, burjuva sınıfının aristokrasiye karşı kazandığı büyük bir zafer ve burjuva sınıfına mensup olanlarla soyluların eşitliğini garantileyen en önemli ilkeyi içermektedir.

¹ Sartori, özgürlüğün liberalizme, eşitliğin ise demokrasiye ait olduğunu ifade etmektedir. Buna göre özgürlük kavramı liberalizmin bireyciliğine dayalı bir tahayyülü içermekteyken eşitlik kavramı, herkesin yönetime eşit şekilde katılması şeklinde idealleştirilen bir anlayıştan doğar. Bu sebeple çoğunluğun yönetiminin sınırlanmasını ifade eden anayasacılık anlayışı da liberalizmin bir ürünüdür. Giovanni Sartori, Demokrasi Teorisine Geri Dönüş, Çev. Tunçer Karamustafaoglu / Mehmet Turhan, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996, s.323 vd., özellikle s. 370.

Demokrasinin oluşumunu; burjuva sınıfı, aristokratlar ve köylüler arasındaki ilişki bağlamında ele alarak en özgün düşünsel çabalardan birini ortaya koymuş yazarlardan biri, ünlü Amerikalı düşünür Barrington Moore'dur.² Yazar, "*Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*" isimli ünlü eserinin ilk bölümünde, "*İngiltere'de Şiddetin Adım Adım Değişmeciliğe Katkıları*" başlığı altında, İngiltere'de demokrasinin tüm kurum ve esaslarıyla oluşumunu incelemiştir. Buna göre parlamenter demokrasinin sağlam bir biçimde yerleştiği 19. yüzyıl, İngiltere'de barışçı değişme çağıdır.

İngiltere'de toprak sahibi soylular tahta bağımlı değildir; güçlü ekonomik temellere sahiptirler. Böylece burjuvazinin gelişmesine yanıt olarak soyluların, ticarî tarım faaliyetine yönelmeleri, köylülüğün barışçıl yollarla tasfiyesini sağlayarak demokrasinin tesisini beraberinde getirmiştir. Fransa'da ise soylular, ilerlemelerini kraldan bağımsızlaşarak sağlamamışlar, kralın çevresinde onun beslediği bir süs durumuna gelmişlerdir. Bu da Fransa'da, İngiltere'dekinden farklı olarak aristokrasinin burjuvazi tarafından tasfiye edilmesine sebep olmuştur. Netice itibarıyla bu iki ülke, demokrasiye farklı yollardan ulaşmışlardır.³ Son tahlilde Moore'a göre demokrasiye önceleyen en önemli koşul, gelişmiş bir burjuva sınıfının varlığıdır.

Belirtilen hususlar demokratik bir yönetimin oluşumunun toplumun farklı kesimlerinin etkileşiminden kaynaklandığını göstermektedir. Demokratik ilkelerin kökeninde bu mücadele ve etkileşim bulunur. Toplumun farklı kesimlerinin mücadele ve etkileşiminin kodları; bir ülkenin siyasetine yansımaktadır. Osmanlı Devleti'nde 18. ve 19. yüzyıllarda mevcut siyasi çekişmelerin de sınıfsal kökenlerinin incelenmesi gerekir. Çünkü günümüzde Türkiye'de mevcut sosyal bölünmelerin anlaşılması bu şekilde mümkündür. Ancak Batı Avrupa ülkelerinin toplumsal ve sınıfsal yapısından çok daha farklı olan Osmanlı toplumsal yapısının varlığı, Osmanlı Devleti'ndeki sosyal bölünmelerin gerçek mahiyetinin doğru bir biçimde tespit ve tahlilini gerektirir. Bu tahlilin Osmanlı Devleti'ndeki anayasal gelişmeler ve iktidarın sınırlandırılması yolunda atılan adımların teorik çerçevesini oluşturacağını değerlendirmek mümkündür.

I. BATI AVRUPA VE OSMANLI TOPLUMSAL TABAKALAŞMA SİSTEMLERİNİN GENEL TAHLİLİ

Osmanlı toplumunda mevcut toplumsal tabakalaşmanın incelenmesi sırasında ortaya çıkan en önemli hususlardan biri, sözü

² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Barrington Moore, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, Çev: Şirin Tekeli / Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.481-503.

³ Moore s. 58 vd., s. 71 vd.

edilen kavramların birbirinin yerine kullanılması ve bunun terminolojik bir karışıklığa sebep olmasıdır.⁴ Bu sebeple öncelikli olarak sosyal sınıf ve toplumsal tabakalaşma gibi birbiri yerine kullanılan kavramların açıklanması gerekir.

A. TOPLUMSAL TABAKALAŞMA HAKKINDA KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Giddens'a göre tarihte dört temel tabakalaşma sistemi ayırt edilebilmektedir.⁵ Bunlar kölelik, kast, mülkler ve sınıf ayrımlarıdır. Söz konusu ayrımların özelliği ise farklı insan grupları arasındaki yapılaşmış eşitsizlikleri ifade eden toplumsal tabakalaşmanın farklı veçheleri olması; yani bunların bazen birden fazlasının aynı toplumda mevcut olabilmesidir.⁶ Bu da esasında sosyal sınıf kavramı ile toplumsal tabakalaşmanın farklı bir biçimde değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Toplumsal tabakalaşma tarihin herhangi bir döneminde meydana gelen sosyal katmanlaşma olarak tanımlanabilmektedir. Sosyal sınıflar ise modern döneme ve bu dönemin olgu ve gereklerine ait bir katmanlaşma türüdür⁷.

Sınıf kavramı, bir toplum içinde bireyler veya gruplar arasında var olan hiyerarşik farklılıkları ifade eder. Sosyal sınıf kavramı, sınıf kavramı ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.⁸ Sınıf kavramının bahsedilen tanımı ise çözülmesi gereken yepyeni bir sorunu beraberinde getirmektedir. Bu da bireyler ve gruplar arasındaki hiyerarşinin hangi ölçütlere dayanılarak tespit edileceğine ilişkin bir sorundur. Zira sınıf kavramı toplumsal tabakalaşmanın kilit kavramlarından biridir.⁹

Sosyal sınıfların dayandıkları temel ölçütler, en genel ve birbirine karşıt mahiyetleriyle Karl Marx ve Max Weber tarafından tespit edilmiş, siyaset bilimi literatüründe sosyal sınıfların niteliğine ilişkin çalışmalar da bu düşünürlerin ortaya koydukları paradigmaları başlangıç noktası

⁴ Osmanlı tabakalaşma sisteminin açıklanmasında kullanılan kavramlar ve bunların nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Suna Başak Avcılar, "Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşler Üzerine Bir Değerlendirme", Osmanlı, Güler Eren (Ed.), C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 55-58.

⁵ Toplumsal tabakalaşma sistemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Anthony Giddens, Sosyoloji, Yayına Hazırlayanlar: Hüseyin Özel / Cemal Güzel, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000, s. 256-260.

⁶ Giddens, s. 256.

⁷ Şakir Berber, "Modern Bir Olgu Olarak Sosyal Sınıflar", S. 9, 2003, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 223.

⁸ Berber, s. 230.

⁹ Sosyal sınıf kavramının toplumsal tabakalaşma açısından kilit bir kavram olduğu yönünde bkz. Terry Nichols Clark / Seymour Martin Lipset, "Are Social Classes Dying", The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification içinde, Ed: Terry Nichols Clark / Seymour Martin Lipset, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001, s. 39.

olarak kabul etmişlerdir.¹⁰ Bu sebeple Marx ve Weber'in ortaya koydukları sosyal sınıf anlayışlarının kısaca incelenmesi ve bunlardan hangisinin Osmanlı toplum yapısına ne derece uygun düştüğünün tespit edilmesi gerekmektedir.

Marx için sınıf, insanların yaşamlarını kazanmak ve temel ihtiyaçlarını tatmin etmek için kullandıkları araçlar olan üretim araçları ile ortak bir ilişki içinde bulunan insanların oluşturduğu bir gruptur.¹¹ Dolayısıyla Marx'a göre sosyal sınıfların belirlenmesinde öncelikli olarak rol oynayan üretim araçlarının mülkiyetidir. Sanayi öncesi toplumlarda etkin üretim aracı olan toprak mülkiyeti belirleyicidir. Bu toplumlarda sosyal sınıflar, aristokratlar ve serfler olarak belirlenebilecektir; sanayi devrimi sonrasında ise üretim araçlarında meydana gelen değişiklik neticesinde burjuva ve işçi sınıfı ortaya çıkarak sosyal sınıflar tipolojisine eklenmiştir.¹² Feodalitenin çözülmesi ile birlikte serflerin ortadan kalkması söz konusu olduğundan Marx'a göre özellikle Batı toplumlarında üç sosyal sınıfın varlığı söz konusudur.¹³ Bunlar; en genel sınıflandırmayla üretim araçlarına sahip olan burjuva kapitalist sınıf, toprak sahibi soylular ve kapitalistler tarafından istihdam edilen işçi sınıfıdır.¹⁴

Marx'ın analizine dayanmakla birlikte Weber, toplumsal tabakaların belirlenmesi amacıyla kullanılacak ölçütlerin yalnızca ekonomik ölçütler olamayacağını ifade ederek bu konuda daha ileri düzeyde açıklamalar getirmiştir.¹⁵ Weber'e göre ekonomik temelli tabakalaşma konusunda Marx'ın yaklaşımı kısmi olarak gerçeğe temas etmektedir. Bununla birlikte Weber, (1) sınıf oluşumunda Marx'ın öngördüklerinden daha çeşitli ekonomik unsurların etkili olduğu ve (2) esasında sosyal sınıflara ilişkin yapılan ayrımın toplumsal tabakalaşma tasnifinin sadece tek bir veçhesini oluşturduğunu ifade etmektedir.

İlk olarak Weber'e göre sınıf ayrılıkları, yalnızca üretim araçlarının denetiminden ya da söz konusu denetimin yokluğundan değil, mülkiyetle doğrudan doğruya ilişkisi olmayan ekonomik etkenlerden de kaynaklanmaktadır. Bu tür kaynaklar arasında özellikle insanların elde

---

¹⁰ Clark ve Lipset de sosyal sınıflara ilişkin yaptıkları çalışmada Marx ve Weber'in tasniflerini başlangıç kabul etmişler, bunun ardından bir sosyal sınıf tipolojisi belirlemişlerdir. Bu yönde bkz. Clark/Lipset, s. 40 vd., aynı yönde Avcılar, s. 59, Berber, s. 226-228.

¹¹ Giddens, s. 261, aynı yönde bkz. Clark/Lipset, s. 40.

¹² Giddens, s. 261.

¹³ Clark/Lipset, s. 40.

¹⁴ Bu yönde bkz. Clark/Lipset, s. 40, ancak Marx, bahsedilen sosyal sınıflar arasında da çeşitli bölünmeler olabileceğini ifade etmiştir. Bunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Giddens, s. 262.

¹⁵ Weber'in sosyal sınıfların tespitinde kullandığı ölçütlerin Marx'ın kullandığı ölçütlerden farkı hakkında bilgi için bkz. Giddens, s. 262.

edebildikleri işlerin türünü belirleyen becerileri, referansları ve nitelikleri bulunmaktadır.¹⁶

İkinci olarak Weber, toplumsal tabakalaşmanın sınıfın yanı sıra mevcut başka iki temel veçhesi bulunduğunu ifade etmektedir. Bunlardan biri statü, diğeri ise parti olarak adlandırılmaktadır. Bunlardan statü, “*toplumsal gruplara başkaları tarafından yüklenen toplumsal onur ve saygınlık arasındaki farklılıklara göndermede bulunmaktadır.*”¹⁷ Bu yönüyle sınıflar mülkiyet ve kazançla ifade edilen ekonomik etkenlerden kaynaklanırlarken; statü, grupların izlediği değişen yaşam biçimleri tarafından belirlenmektedir.

Weber’e göre parti, “*ortak kökenleri, çıkarları ve hedefleri olduğu için bir arada çalışan bir grup bireyi tanımlamaktadır.*”¹⁸ Bu yönüyle toplumsal tabakalaşmanın bir diğere veçhesi olan partiler, sınıf çıkarlarını aşan çıkarlara hitap edebilmektedirler.

Marx ve Weber’in toplumsal tabakalaşma tasnifleri, bugün de değerini koruyan ve çeşitli çalışmalarda dikkate alınan birbirini tamamlayıcı ve öncü nitelikli çalışmalar olarak görülmektedir. Özellikle Weber, toplumsal tabakalaşmanın farklı veçhelerinin birbiri ile ilişkili olarak anlaşılmasını sağlamıştır. Toplumsal tabakalaşmanın sosyolojik kökenlerinin kavranması, Batı siyasal yaşamında siyasi partilerin oluşumunu ve dolayısıyla Batı siyasetinin ana hatlarını açıklayıcı bir özellik göstermektedir. Bunun sebebi ise toplumsal tabakalaşmanın, sosyal bölünmelere, sosyal bölünmelerin de özellikle parti sistemlerine yol açmış olmasıdır.¹⁹

B. BATI AVRUPA’DA TOPLUMSAL TABAKALAŞMA VE SOSYAL BÖLÜNMELELER

Batı Avrupa’da günümüz yönetim anlayışını belirleyen en kadim toplumsal tabakalaşma, feodalizm adı verilen ekonomik, sosyal, hukuki ve siyasal sistemin getirdiği toplumsal tabakalaşmadır. Feodalizm; “*ülkenin önemli miktarda toprağının belirli bir hizmet yükümlülüğü –özellikle askeri hizmet- karşılığı belirli şartlar dahilinde fief olarak feodal beylere tevcih edilmesidir. Sistem, malikane temeli üzerine kurulmuş olup; hiyerarşik düzen*

¹⁶ Clark/Lipset, s. 40-41.

¹⁷ Giddens, s. 263.

¹⁸ Giddens, s. 263.

¹⁹ Avrupa ülkelerinde sosyal bölünmelerin parti sistemlerine dönüşümünde etkili olan unsurlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Seymour M Lipset / Stein Rokkan, “Cleavege Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction”, Party Systems and Voter Alignments, Seymour M. Lipset / Stein Rokkan (ed.), The Free Press, New York, 1967, s. 26 vd. 1.

içinde yer alan büyüklü küçüklü feodal beyler ve toprağa bağımlı serflerden oluşan, halkın başlıca ekonomik uğraşısı tarım olan bir düzeni ihtiva eder.”²⁰

Feodalizm, toprak mülkiyetinin siyasal hayatı en belirleyici rolü oynadığı dönemde, Batı Avrupa’da düzenin devamlılığını sağlayan karmaşık bir sistemi ifade etmektedir. Feodal düzende en temel tabakalaşma, bir yanda toprak sahibi soylu sınıf ile serfler arasında, diğer yanda ise kral ile soylu sınıf üyeleri arasında mevcut bölünmedir.²¹

Batı Avrupa’daki toplumsal tabakalaşma, modern dönemde gerçekleşen diğer bölünmelerin nüvesini teşkil etmesi ve siyasal sistemi dönüştürücü bir niteliğe sahip olması açısından önemlidir. Bu toplumsal tabakalaşma, modern zamanlarda sosyal bölünmeler şeklinde tezahür etmiş ve feodal düzendeki bölünmelerin üstüne aydınlanma dönemindeki yeni sosyal bölünmelerin eklenmesiyle kitle siyasetini belirleyici hale gelmiştir. Batı Avrupa’da aydınlanma dönemi ve sonrasındaki sosyal bölünmeler en isabetli biçimde ve sistematik olarak Lipset ve Rokkan’ın “*Cleavege Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction*” isimli öncü niteliğindeki çalışmasında tespit edilmiştir.²²

Yazarlara göre Batı Avrupa’daki kitle siyaseti, iki eksenli dört temel bölünme çerçevesinde anlaşılabilir.²³ Bunlardan birincisi, bölgesel eksenli bölünme olan merkez-çevre ayrılığı,²⁴ ikincisi ise sanayi devriminin ardından ortaya çıkan ve toplumun sosyoekonomik yapısına ilişkin olan fonksiyonel eksenlerdir.

Bölgesel nitelikli bölünme ekseninin birinci boyutu, bir tarafında modernleşme ile ortaya çıkmaya başlayan ulusal devletlerin merkezîyetçi eğilimleri, diğer tarafında da bunların karşısında özelliklerini korumaya çalışan çeşitli etnik, dinsel, dilsel ve kültürel azınlıkların bulunmasıdır.²⁵ İkinci boyutu ise bir tarafta kilise, diğer tarafta ise iktidarını merkezileştirmeye çalışan krallar arasındaki çatışma

²⁰ Halil Cin / S. Gül Akyılmaz, Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni, Çağ Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Adana, Haziran 2000, s. 5.

²¹ Feodal düzende toplumsal tabakalaşma ve sınıflaşma hakkında ayrıntılı bilgi ve tespitler için bkz. Cin/Akyılmaz; s. 38-61.

²² Lipset ve Rokkan’ın çalışmalarının parti sistemlerinin oluşumunda öncü niteliğe sahip olduğu hakkındaki görüş ve ayrıntılı bilgi için bkz. Peter Mair, “The Problem of Party System Change”, Party System Change: Approaches and Interpretations, Peter Mair (ed.), Oxford University Press, New York, 2004, s. 56.

²³ Lipset/Rokkan, s. 9, 13, Ergun Özbudun, Siyasi Partiler, AÜHF Yayınları, Ankara, 1977, s. 37.

²⁴ Bölgesel nitelikli eksen, derin tarihi köklere sahip olup, fonksiyonel bölünmeden çok daha önce mevcut bulunan bir yapıyı ifade eder. Bu yönde Mair, s. 56.

²⁵ Özbudun, s. 37-38, ayrıca bölgesel nitelikli çatışma eksenini hakkında detaylı bilgi için bkz. Lipset/Rokkan, s. 10 vd.

olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁶ Ancak bu çatışmada merkez ve çevre kavramları, coğrafi bir bölünmüşlükten çok daha fazlasını ifade eder. Merkez-çevre arasındaki ayrılık yalnızca coğrafi değil, kültürel anlamda da bir bölünmüşlüktür.²⁷ Bu yönüyle aslında merkez-çevre şeklinde anlaşılabilir sosyal bölünme ekseninin Batı Avrupa ülkelerinde görülen karşıt tarafları, bir yanda kilise ile krallar iken diğer yanda ulusal devletler ile karşılarındaki azınlıklardır.²⁸

Fonksiyonel eksen ise toplumu yerel değil, sınıfsal çizgilerle bölen iki temel çatışmadan kaynaklanmaktadır. Bunlardan birincisi eski toprak sahibi soylular ile sanayi devrimi neticesinde güçlenen burjuva sınıfı ve yine burjuva sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki gerilim hattıdır.²⁹ Fonksiyonel eksenindeki çatışmalar, benzer sosyoekonomik koşullar ve benzer menfaatlara sahip bireylerin, bölgesel niteliklerinden ve farklılıklarından bağımsız olarak aynı kamplarda toplanması neticesinde ortaya çıkarlar.³⁰ Bu bakımdan fonksiyonel eksenli çatışma ve bölünmeler, bölgesel nitelikli çatışmalardan çok daha ideolojik bir niteliğe sahiptir.

Lipset ve Rokkan'a göre Avrupa'daki sosyal bölünmelerin en eskisi ve köklüsü, bölgesel eksenli çatışmalardır.³¹ Fonksiyonel eksenli çatışmalar ise bölgesel eksenli çatışmaların üzerine gelen ve bunlara eklenerek Avrupa parti sisteminin oluşumunu belirleyen bir özelliktedir. Toplumdaki bölünme ve çatışmalar zamanla parti sistemlerine dönüşerek siyasal sistem içerisinde yerlerini almıştır.³² Bu görüş, parti sistemlerinin yalnızca sağ-sol çatışmasına indirgenmesini önlemesi bakımından devrim niteliğindedir.

Lipset ve Rokkan'ın gerçekleştirdiği çalışmanın öncü niteliği, bu çalışmanın Avrupa parti sistemindeki çeşitliliğe ışık tutan bir paradigmayı ilk defa sistematik bir şekilde açıklama çabası içine girmiş olmasıdır. Ayrıca çalışma, sınıfsal bölünmelerin aristokrasi-proleterya-burjuva bölünmüşlüğü dışında kalan daha tarihsel ve ihmal edilen bir noktaya da temas etmiştir. Yazarların kullandığı metotla tahlil edilen

²⁶ Kilise ile merkezîyetçi krallara arasında yaşanan çatışmanın sosyal bölünme eksenini oluşturduğuna ilişkin görüş ve söz konusu çatışma ekseninin çeşitli ülkelerdeki görünümü hakkında bilgi için bkz. Lipset/Rokkan, s. 13 vd., ayrıca Mair, s. 56.

²⁷ Azınlık kültürü, belli bir coğrafi alanda toplanmamış ve ülke içine yayılmış olduğu takdirde, coğrafi anlamda bir yerel çatışma meydana getirmez; fakat kültürel anlamda gene de bir merkez-kenar çatışmasının ifadesi sayılabilir. Özbudun, s. 38.

²⁸ Bu yönde bkz. Mair, s. 56.

²⁹ Lipset/Rokkan, s. 19 vd.

³⁰ Bu noktada fonksiyonel eksenli çatışmalarda coğrafi bölünmüşlüklerin etkisi görülmez. Özbudun, s. 39.

³¹ Merkez-çevre çatışmasının en eski çatışma eksenini olduğu yönünde ayrıntılı bilgi için bkz. Lipset/Rokkan, s. 34-35, aynı yönde Özbudun, s. 39.

³² *Temel karakteristikleri bağlamında rekabet ve mobilizasyonun erken dönemlerinde Batı Avrupa'da parti sistemlerini belirleyen olgu, değişimin bu iki yönü arasındaki etkileşimlerin ürünü olarak yorumlanabilir.* Lipset/Rokkan, s. 34.

sosyal bölünmelerin niteliği, farklı siyasal sistemlere teşmil edilebilme kapasitesine sahiptir.³³ Türk anayasal tarihinde toplumsal tabakalaşmanın oynadığı rolün tespit edilebilmesi için, Lipset ve Rokkan'ın ve kısmen Barrington Moore'un Batı Avrupa için gerçekleştirdikleri gibi, Osmanlı toplumunda modern öncesi ve sonrası dönemde sosyal sınıfların ve bunların siyasal hayatı dönüştürücü işlevlerinin tespit edilmesi gerekir.

C. OSMANLI DEVLETİ'NDE TOPLUMSAL TABAKALAŞMA SİSTEMİ VE KLASİK DÖNEMDE SOSYAL DÜZENDEKİ DÖNÜŞÜMLER

Osmanlı toplumsal tabakalaşma sisteminin belirleyici ilk ve en önemli özelliği, toplumda güçlü bir yöneten-yönetilen ayrışmasıdır. Ancak Osmanlı'da modern dönem öncesi tabakalaşma, Avrupa'da mevcut olandan daha farklı niteliklere sahiptir. Bu tabakalaşmada yer alan unsurlar sosyal sınıf teriminin karşılığını içermemektedir.³⁴ Çünkü Avrupa'daki feodal düzenin getirdiği toprak mülkiyeti sistemi ile Osmanlı toplum düzenindeki toprak mülkiyeti birtakım farklı özellikler gösterir.³⁵ Batı Avrupa'da hakim olan feodal düzende feodal beyler, elleri altındaki toprağın mülkiyetine sahipken, Osmanlı Devleti'nde toprak mülkiyetinin çoğu Padişaha, dolayısıyla devlete aittir. Bu durum iki düzenin farklılaşmasına sebep olmuş, Osmanlı Devleti'ni çağdaşı olan devletler arasında çok daha merkezîyetçi bir devlet haline getirmiştir.³⁶ Osmanlı toplumunda toprak mülkiyetine ilişkin bu özellik modern dönem öncesinde toplumsal tabakalaşma sistemini belirleyen en önemli özelliktir.

Akyılmaz'a göre, "*Osmanlı Devleti'ne çağdaşı devletlerden farklı bir özellik veren en kayda değer noktalardan birisi, halkın yönetici sınıf ve reaya olmak üzere iki ana sosyal gruba bölünmüş olmasıdır.*"³⁷ Dahası, yazara göre söz konusu ayırım; Osmanlı siyasal ve sosyal yapısını karakterize etmekte

³³ Örneğin Türk siyasal hayatında merkez-çevre çatışmasının farklı boyutları ve söz konusu çatışmanın siyasal sisteme etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Levent Gönenç, "2000'li Yıllarda Merkez-Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek", S. 105, 2006, Toplum ve Bilim, s. 129 vd.

³⁴ Bu yönde ayrıntılı bilgi için bkz. Carter, V. Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, Çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 43.

³⁵ Osmanlı toprak düzeninin en önemli unsurlarından biri olan dirlik sistemi ile feodalite arasındaki farklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Cin, Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1987, s. 77-82.

³⁶ Cin/Akyılmaz, s. 382-383.

³⁷ S. Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri", Osmanlı, Güler Eren (Ed.), C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999. s. 40, aynı yönde bkz. Cin/Akyılmaz, s. 179.

olup, Avrupa'da mevcut olan "sınıf" teriminden de tamamen farklıdır.³⁸ Şerif Mardin de ünlü çalışmasında benzer bir yaklaşımla, Orta Doğu'nun tarihinin söz konusu coğrafyada kurulan devletlerin kendilerine ait bir "merkez"³⁹in kurumsal çerçevesini oluşturma çabaları ile anlaşılabilirliğini, ancak bölgede kurulan devletlerin hiçbirinin bu konuda Osmanlı Devleti'nin ulaştığı başarıya ulaşamadıklarını ifade etmektedir.⁴⁰ Yerasimos ise bu durumu şu şekilde isabetli bir biçimde özetlemiştir: "*Devlet, reaya toprak emekçilerini bağrında toplayan apayrı bir sınıf gözüyle bakar. Bu sınıf ayrıca, ulemayı da içine almasına rağmen topluca "askeri" denilen yönetici sınıfın karşıtı olarak tanımlanır.*"⁴¹ Mustafa Akdağ ise toplumsal tabakalaşmayı benzer bir şekilde kurgulamakla birlikte, özellikle reaya içindeki fonksiyonel ayrışmayı betimlemiş ve reayanın köylüler, şehirliler ve mürtezika denen üç alt ayrımını yapmıştır.⁴² Tüm bu sebeplerle Osmanlı Devleti'nde modern öncesi dönemlerde varolan iki grup olan yönetici sınıf ve reayanın hukuki statüsünün ve bunların kendi içlerinde ve birbirleri arasındaki dinamiklerin incelenmesi gerekir.

1. Yönetici Sınıf

Osmanlı Devleti'nin ilk kurulduğu yıllardan itibaren devletin temel amacı yeni topraklar ele geçirerek bu topraklarda İslam dinini yaymaktır. Bu durum Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıfa "askeri"ler denmesi sonucunu doğurmuştur.⁴³ Yani Osmanlılarda askeri ifadesi, yalnız ordu mensupları için değil, tüm yönetici sınıf için kullanılan bir terim olmuştur.⁴⁴

Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıf esas olarak dört ana gruptan oluşmaktadır: Bunlar saray hizmetlileri, seyfiye, ilmiye ve kalemiye sınıflarıdır. Bunlardan saray hizmetlileri sınıfına dahil olanlar, Birun, Enderun, Harem olmak üzere üç ana bölüme ayrılmış olan Saray'da

³⁸ S. Gül Akyılmaz, Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı, Konya, 2000, s. 19.

³⁹ Bu noktada şunu belirtmek gerekir; elbette burada kullanılan merkez kavramı, coğrafi anlamda merkezi değil, "*bir yandan topluma yön veren değer ve inançları, diğer yandan bu değer ve inançlar üzerine inşa edilen kurumları ifade eder.*" Gönenç, s. 130.

⁴⁰ Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", Daedalus, C. 102, S. 1, Post-Traditional Societies, 1973, s. 169.

⁴¹ Stefanos Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye C. 1: Bizanstan Tanzimata, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 215.

⁴² Mustafa Akdağ Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. 2 (1453-1559), Cem Yayınevi, İstanbul, (1995), s. 80-91.

⁴³ Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıfın ayrıntılı bir tahlili için bkz. Yerasimos, s. 294-316.

⁴⁴ S. Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf-Reaya Ayrımı, C. 8, S. 1-2, 2004, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, s. 223.

çeşitli hizmetleri yerine getiren görevlilerdir. Bunlar; Saray Ağası, Enderun Ağaları, hazine başı, kilercibaşı, şehremini, vb. kişilerdir.⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin kuruluş felsefesinin fetih ve gaza esasları üzerine oturmuş olması, kılıç sahipleri olan seyfiye sınıfının Osmanlı Devleti'nin yönetici sınıfı içerisinde en güçlü sınıflardan birini oluşturmasını sağlamıştır. Esas olarak seyfiye sınıfı, iki gruptan oluşmaktadır. Bunlar merkezdeki kapıkulu askerleri ile temelinde tımar sistemi olan ve Osmanlı ordusunun kalabalık kısmını oluşturan eyalet askerleridir.

Osmanlı yönetici sınıfının en önemli ve en etkin gruplarından bir diğeri ilmiye sınıfıdır. Bu sınıf, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren seyfiye ile birlikte üstünlüğü elinde tutmuştur. İlmiye sınıfının başı şeyhülislam, şeyhülislamdan sonraki ikinci şefi ise yargı teşkilatının da başı olan kazaskerdir.

Nihayet Osmanlı yönetici sınıfının dördüncü grubu, kalemiye sınıfıdır. Katiplerden oluşan bu sınıf, Orhan Bey zamanından itibaren genelde ilmiye sınıfından beslenmiş, ilerleyen dönemlerde ilmiye ve seyfiye sınıflarında yaşanan bozulma sebebiyle ön plana çıkarak güçlenmiştir. II. Mahmut döneminden itibaren kurumsallaşan bu grup, güçlü bir sivil bürokrasiye dönüşmüştür.⁴⁶

2. Reaya

Tanör'e göre çağdaş siyaset bilimi ve anayasa hukuku literatüründe önemli bir yeri olan otorite-özgürlük dengesi gibi bir soruna yabancı Osmanlı devlet ideolojisinin temel unsuru adalet fikridir. 15. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Naima da Gazali ve Nizamül-Mülk'ün eserlerinden esinlenerek Osmanlı toplumsal düzenini hakkaniyet çemberi olarak adlandırmıştır.⁴⁷ Buna göre askerin devlet için büyük önemi vardır; asker olmadan devlet ve mülk, yani hakimiyet olmaz; askere sahip olmak servete sahip olmayı gerektirir; servet ise reayadan toplanır.

Yerasimos'un ifadeleriyle, "*Reaya sınıfı, daha fetih çağındaki çiftçilerin soyundan gelenlerden yerleşikliğe geçmiş göçebelerden, yönetici sınıftan gelip de şu ya da bu yüzden çiftçilik etmek zorunda kalanlardan meydana gelir. Kişinin bir toprak parçasına bağlanması, onun ve onun soyundan gelenlerin durumunu belirler.*"⁴⁸ Bu durumda reaya tanımı, nicelik itibarıyla fazla olmalarından dolayı esasen toprağa bağlı köylüleri ifade

⁴⁵ Akyılmaz, 2000, s. 21.

⁴⁶ Akyılmaz, 2004, s. 223-224.

⁴⁷ Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, YKY Cogito Yayınları, İstanbul, 2006, s. 25-26, Akyılmaz, 1999, s. 41.

⁴⁸ Yerasimos, s. 215.

eder.⁴⁹ Buna karşılık Osmanlı düzeninde reaya adı verilen yönetilenler, hukuki bakımdan yönetici sınıfta yer almayıp, kendilerinden vergi toplanan tüm tebaayı kapsamaktadır. Bu da Osmanlı Devleti'nde reaya sınıfının toplumun farklı sosyo-ekonomik kesimlerini kapsadığını ve geniş bir coğrafyaya yayıldığını göstermektedir.⁵⁰ Ancak toprak rejiminin belirleyici olduğu bir sosyo-ekonomik sistemde reaya sınıfının çoğunlukla köylü olarak anlaşılması ve siyasal sistemi çoğunlukla bu nitelikleri ve statüleriyle etkilemeleri doğaldır. Bu sebeple Osmanlı toplumsal sisteminde reayanın belirleyici ve ağırlıklı unsuru köylü sınıftır.⁵¹

Osmanlı Devleti'nde reayayı, çağdaşı olan devletlerdeki yönetilenlerden farklı kılan özellik onun hukuki statüsüdür. Reaya, tıpkı feodal düzende yer alan serfler gibi toprağa bağlı olup çoğunlukla tarımla uğraşır. Ancak serften farklı olarak reaya, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir. Reayanın ölmesi durumunda tasarruf ettiği arazinin mülkiyeti dışında sahip olduğu menkul ve gayrimenkulleri mirasçılara intikal etmektedir.⁵²

Serflerden farklı olarak reaya, medeni hakları açısından herhangi bir sınırlamaya tabi değildir. Bu bakımdan feodal düzende temel kural, serfin bağlı olduğu malikane içinden evlenmesi iken Osmanlı Devleti'nde reayanın evlenmesi konusunda herhangi bir sınırlama getirilmemiştir. Her ne kadar reayadan bir erkek, evleneceği kadının sipahisine resm-i arus adı altında bir vergi ödemekte ise de söz konusu vergi, feodal düzende olduğu gibi kadını bir işgücü olarak görmek suretiyle işgücünün kaybının önlenmesi amacıyla öngörülmemiştir.

Reayayı özellikle kırsal alanda çıplak mülkiyeti devlete ait olan miri arazi üzerinde üretim yapan ve bunun karşılığında devlete vergi ödeyen küçük çaplı üretici olarak tanımlamak mümkündür. Reaya ile serf arasındaki temel fark ise reayanın hukuki anlamda hür oluşudur.⁵³

3. Osmanlı Devleti'nde Toprak Mülkiyeti Sistemi Çerçevesinde Toplumsal Tabakalaşmanın Tahlili

Cin'e göre *"bir ülke halkının sosyal durumu, refahı, hürriyetleri o ülkede o ülkede uygulanan mülkiyet ve arazi rejimi ile pek yakından ilgilidir... Bir medeniyeti anlamak için mülkiyet rejiminin incelenmesi gerekir. Çünkü o,*

⁴⁹ Yerasimos, s. 218.

⁵⁰ Akyılmaz, 1999, s. 41, ayrıca esas olarak reayanın köylü ve çiftçiler şeklinde fonksiyonel bir ayrışmaya gittiğini söylemek mümkündür. Bu yönde bkz. Akdağ, 1995, s. 84-91.

⁵¹ Benzer yönde bkz. M. Balkan Demirdal, Adalet İlkeleri ve Türk Hukukundaki Serüveni, Lykeion Yayınları, Ankara, 2017, s. 224-225.

⁵² Akyılmaz, 1999, s. 42-43.

⁵³ Akyılmaz, 1999, s. 44.

doğrudan doğruya sosyal şartları tayin ve sosyal gelişmenin çeşitli faktörlerinden birini teşkil eder.”⁵⁴

Osmanlı Devleti feodal bir düzene sahip değildir. Keyder’e göre; “Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik kurumsal yapısı, az çok birbirine yakın büyüklükteki toprakları elinde tutan ve merkezden atanmış memurlara oransal vergi ödeyen bağımsız bir köylü kitlesinin varlığını öngörüyordu... Bu memurların temel özelliği, statülerini miras yoluyla veya mahalli nüfuzlarına dayanarak değil, merkezi otorite tarafından tayin edilmiş olmaları dolayısıyla elde etmeleriydi.”⁵⁵ Osmanlı Devleti’nde kuruluş dönemi ve klasik dönemdeki toplumsal tabakalar esas olarak toprak mülkiyeti sistemi tarafından belirlenmiştir. Bu noktada Osmanlı toprak mülkiyeti sistemi hakkında daha ayrıntılı ve ileri düzeyde açıklamalar yapılması gerekir. Çünkü Osmanlı toprak sistemi, tarihte Osmanlı siyasi ve sosyal yapısına gerçek şeklini veren en etkin faktördür.

Osmanlı toprak rejiminin esasını teşkil eden sistem, dirlik (tumar) sistemidir.⁵⁶ “Dirlik veya tumar, devletin miri araziden muayyen bir kısmının yıllık gelirinin tamamının veya bir kısmını, belli hizmetler mukabilinde bir şahsa tevcih etmesine denir.”⁵⁷ Osmanlı Devleti’nin dirlik veya tumar sistemini nereden aldığı, yani dirlik sisteminin kaynağı konusunda ise üç farklı görüş bulunmaktadır.⁵⁸ İlk görüş, Osmanlı Devleti’nin söz konusu sistemi, İslam’ın ikta kurumundan aldıklarını öne sürmekte, bir diğer görüş bu sistemin Sasanilerden Araplara, Araplardan da Türklere geçtiğini belirtmekte ve nihayet bir diğer görüş de Osmanlıların dirlik sistemini Bizans İmparatorluğu’ndan aldıklarını ifade etmektedir. Ancak dirlik sistemi esasında tarihte farklı dönem ve yerlerde temel ilkeleri aynı kalmak koşuluyla uygulanmış bir sistemdir. Bu sebeple dirlik sistemi doğru bir ifadeyle; “bir tekamülün neticesidir, tarihin malıdır.”⁵⁹ Yani dirlik sistemi, herhangi bir ulus ya da topluluğa ait olmayıp, tarihsel gelişmenin toprak mülkiyeti üzerinde yarattığı zorunlu bir merhale olarak anlaşılmalıdır.

Osmanlı Devleti’ndeki dirlik sisteminin belirleyicisi olan en önemli unsur miri arazi ve miri arazinin hukuki rejimidir. Çünkü Osmanlı Devleti topraklarının büyük bir kısmı miri arazidir.⁶⁰ Miri arazi, çıplak mülkiyeti devlete, istifadesi ise bireylere ait olan arazidir.⁶¹

⁵⁴ Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978, s. 1, aynı yönde bkz. Cin, 1987, s. 1.

⁵⁵ Çağlar Keyder, Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 21.

⁵⁶ Cin, 1987, s. 56.

⁵⁷ Cin, 1987, s. 57.

⁵⁸ Dirlik sisteminin kaynağı konusunda öne sürülen görüşler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cin, 1987, s. 57-64.

⁵⁹ Cin, 1987, s. 64.

⁶⁰ Cin, 1987, s. 43

⁶¹ Cin, 1987, s. 1.

Miri arazinin kullanımı ve işletilmesi ile Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıf ve reaya arasındaki ilişkiler arasında yakın bir bağlantı vardır. Çünkü miri araziye ekip biçen toplumsal tabaka reaya, reayanın söz konusu faaliyetten elde ettiği gelirin bir kısmını vergi olarak toplayan tabaka ise yönetici sınıfın bir parçası olan sipahidir.

Osmanlı Devleti'nin ilk kurulduğu yıllar ve öncesinde Anadolu ve Rumeli topraklarında hüküm süren Bizans İmparatorluğu döneminde, bu topraklarda feodaliteye benzer bir düzenin temelleri atılmıştır.⁶² Buna karşın Osmanlı Devleti, ilk kurulduğu yıllarda toprak rejimini güçlü bir merkezîyetçi anlayışla idare edecek güçte değildir. O dönem, Anadolu'da güçlü beyliklerin, dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne tehdit oluşturabilecek yerel iktidarların bulunduğu bir dönemdir.⁶³ Dolayısıyla bu dönemde yerel iktidar odaklarının güçlü oluşu sebebiyle sistem; Bizans ve Türk Beyliklerinin hakim oldukları topraklarda feodal bir düzene doğru evrilmektedir.⁶⁴ Ancak iktidarın giderek Osmanlı hanedanında toplanması söz konusu evrimi durdurmuş, Osmanlı Devleti hakimiyetindeki topraklarda Batı Avrupa'daki anlamıyla aristokrasinin oluşması söz konusu olmamıştır.⁶⁵

Anadolu ve Rumeli topraklarındaki kadim toprak rejimi, güçlü bir merkezîyetçi devletin varlığı halinde bağımsız küçük köylü topluluğuna dayanmakta, devletin gücünü kaybetmesi halinde ise yerel memurların zamanla güçlenerek mahalli güç odaklarına dönüşmesi biçiminde tezahür etmektedir.⁶⁶ Bu tarihsel süreç ile Osmanlı yönetici sınıfının hukuki durumu arasında belirgin bir bağlantı kurmak mümkündür. Bu noktada Osmanlı tarihi açısından kilit bir öneme sahip olan Fatih Sultan Mehmet döneminde yönetici sınıfın yeniden konumlandırılışının incelenmesi gerekir. Zira, merkezileşme Osmanlı'da yönetici sınıfın dönüşümünü de özetler.

Akyılmaz'a göre "İstanbul'un fethiyle büyük bir prestij kazanan Fatih, güçlü ve merkezi bir imparatorluk kurmak ve iktidara alternatif güçlerin ortaya çıkmasını önlemek için iki önemli adım atmıştır. Bunlardan ilki kardeş katlinin hukuki bir zemine oturtulması, diğeri ise

⁶² Söz konusu sistemin adı pronoya sistemi olup, pronoya kelimesinin anlamı, "toprakların işletilmesinin denetimini bir kişiye devretmektir." (Cin/Akyılmaz, s. 225).

⁶³ İstanbul'un alınmasına kadar, iktidardaki Osmanlı hanedanı bu yeni Bizans-Türk eşrafına karşı çıkacak gücü bulamadı. (Keyder, s. 19-20).

⁶⁴ Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda Bizans öncesi ve Bizans dönemi toprak rejimi hakkında ayrıntılı bilgi ile 10. ve 11. Yüzyıllarda söz konusu toprak sisteminin feodal bir yapının başlangıcına doğru evrildiği yönünde görüş için bkz için bkz. Yerasimos, s. 25-85 özellikle 49 vd.

⁶⁵ Keyder, s. 20.

⁶⁶ Keyder de Osmanlı toprak mevzuatının dayandığı modeli izlerken 7. Yüzyıla kadar gitmekte ve bu dönemden kalan ünlü Toprak Kanunu'nu örnek göstermektedir. Keyder, s. 20, benzer bir şekilde Cin de Hitit Uygarlığı'nın benimsediği tumar sistemi ile Osmanlı tumar sistemi arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Cin, s. 63-64.

kul sisteminin kurulmasıdır.”⁶⁷ Özellikle kul sisteminin kurulması Osmanlı klasik dönemindeki devlet kuruluş ve işleyişi açısından önemlidir.

Kul sistemi, I. Murat döneminde kurulmuş olup, kul sisteminin kökeninde devşirme usulü yer almaktadır. Buna göre savaşta esir düşenlerin beşte birinin Müslümanlaştırılarak yetenekli olanların devlet hizmetine alınması prensibi benimsenmiştir.⁶⁸ Fatih döneminde ise kul sistemi genişletilerek önemli devlet adamları ve özellikle veziri-azamların daha önce olduğu gibi soylu Türk-Müslüman ailelerinden seçilmesi esası terk edilmiş, bunların kulların arasından seçilmesi söz konusu olmuştur. Böylece kul statüsündeki görevliler, soylu Türk-Müslüman ailelerinden gelen devlet adamlarının yerine geçmişlerdir.⁶⁹

Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi yapısının kurulmasında yönetici sınıfın dönüşmesi iki büyük etki yaratmıştır. Bunlardan birincisi, Anadolu'nun fethine katılmış ailelerin elindeki geleneksel iktidar kalıntılarının ortadan kaldırılması,⁷⁰ diğeri ise bir yandan padişahın aldıkları yetkiyle iktidar ve zenginliğe sahip olurken diğeri taraftan da tam bir hukuki güvensizlik içinde bulunan bir yönetici sınıfın oluşmasıdır.⁷¹ Bu sayede yönetici sınıfın tüm varlıklarını ve hayatlarını Osmanlı iktidarına borçlu olduğu bir sistem kurulmuş, Fatih'in muhtemelen tedbir alınmadığı takdirde soylu Türk-Müslüman ailelerinin iktidara ortak olacağını öngörmesiyle yepyeni bir düzenin temelleri atılmıştır.⁷² Söz konusu düzen ekonomik faaliyetin büyük ölçüde tarım olduğu bir toplumda toprak mülkiyetinin devlette toplanmasıyla güçlü bir merkezi otoriteye dayanan ve yerel iktidar odaklarının bulunmadığı bir devlet kuruluş ve işleyişine işaret etmektedir.⁷³

Sonuç itibarıyla bu dönemde Osmanlı toplumsal tabakalaşma sisteminin temel karakteristiği, bir merkez-çevre ayrışması olarak tezahür etmektedir. Ancak bu tabakalaşma, Batı Avrupa'daki gibi soylular, kral ve daha sonra şehirleri doldurarak burjuva sınıfını oluşturacak serfler arasındaki tabakalaşmaya benzememekte, katı bir

⁶⁷ S. Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması”, C. 12, S. 1-2, Ankara, 2008, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, s. 395.

⁶⁸ Devşirme sistemi ve temelleri hakkında bkz. Akyılmaz, s. 395-396, ayrıca Yerasimos, s. 295-297.

⁶⁹ Akyılmaz, 2000, s. 22, Fatih döneminde gerçekleşen bu dönüşümün en somut örneği elbette Çandarlı Halil Paşa'nın idam edilerek, malvarlığının müsadere edilmesi, ancak doğan tepkiler üzerine padişahın Halil Paşa'nın ailesine anılanın mallarını geri vermek zorunda kalmasıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Akyılmaz, 2008, s. 396, 402-403.

⁷⁰ Keyder, s. 23.

⁷¹ Akyılmaz, 2000, s. 22.

⁷² Akyılmaz, 2008, s. 403.

⁷³ Bu yönde bkz. Keyder, s. 23.

bürokrasi ile bu bürokrasinin temsil ettiği merkezîyetçi eğilimler tarafından konumlandırılan kırsal cemaat arasında cereyan etmektedir.

II. OSMANLI TOPLUMUNDA ANAYASAL GELİŞMELERE ETKİ EDEN SOSYAL DEĞİŞİMİN TAHLİLİ

Kemal Karpat'ın ifadeleriyle; "...1908 devriminde kasaba eşrafının oynadığı rol, 1908-1918 arasında siyasal partilerin adeta mantar gibi bitmesi, İttihat ve Terakki'ninin mahalli eşrafın inisiyatifi sayesinde taşradaki örgütlerini hızla kurabilmesi ve son olarak Mustafa Kemal'in cemaat liderlerinden faydalanarak 1919-1922 arasındaki kurtuluş savaşında kitleleri seferber edebilmesi, orta tabakaya mensup gruplar arasında yeni bir liderliğin ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bütün bunlar Batı'nın ekonomik müdahalesinin Osmanlı taşrasında sadece ekonomik faaliyet biçimlerini değil Müslümanlar arasındaki sosyal tabakalaşma kalıplarını da muazzam ölçüde değiştirmiş olduğuna işaret etmektedir."⁷⁴ Bu doğrultuda Osmanlı toplumundaki söz konusu sosyal değişimin sebepleri ile birlikte incelenmesi zorunluluğu doğmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi Lipset ve Rokkan'ın Batı Avrupa'da sosyal bölünmeleri açıklamaya giriştikleri çalışmanın başarısı, yazarların sosyal bölünmeleri tek eksenli değil çok eksenli karşıtlıklar olarak kurgulamalarında yatmaktadır. Osmanlı toplumunda temel toplumsal tabakalaşmanın bir merkez-çevre ayrılığı olarak yöneten-yönetilen sınıf şeklinde belirlenmesi demek, Osmanlı Devleti'ndeki sosyal değişimin bu ayrıma indirgenmesi anlamına gelmemelidir. Bu ayrım, Osmanlı toplumunda yaşanan dönüşümü konjonktürel bir süreç doğrultusunda anlamlandırmanın ancak başlangıcını oluşturmaktadır.

Gönenç'e göre literatürdeki eski çalışmalar çoğunlukla tekli bir gerilim/çatışma eksenini çerçevesinde ortaya çıkan karşıtlıklara vurgu yapmaktadır. Bu sebeple söz konusu çalışmalar, merkez ile çevre arasındaki karmaşık ilişkiler ağı, çoklu gerilim eksenleri ve çoklu çatışma ortamlarını açıklamakta yetersiz kalmaktadır⁷⁵.

Osmanlı Devleti'nin 18. ve 19. yüzyıllarda sosyal yapısında geçirdiği değişim ve dönüşümü doğru bir biçimde tespit etmek Osmanlı Devleti'nde belirlenen ilk ayrım olan devlet-reaya ayrımına sadık kalınarak çoklu çatışma eksenlerinin tespiti ile mümkündür. Gönenç'e göre; "*Osmanlı İmparatorluğu'nda biri dikey (merkezdeki seçkinlerle çevredeki kitle arasında) ve biri yatay (merkezdeki seçkinlerin kendi aralarında) iki temel gerilim ekseninin olduğu söylenebilir. Bu gerilim eksenlerinden ilki Osmanlı toplumunun kadim bölünme çizgisine tekabül eder; bu bölünme modernleşme süreciyle şiddetlenmiştir. İkincisi ise, bizatihi modernleşme sürecinin bir*

⁷⁴ Kemal H Karpat,; Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 56-57.

⁷⁵ Gönenç, s. 131.

*ürünüdür. Bu iki gerilim eksenini, merkez-çevre ilişkileri bağlamında Osmanlı'dan Cumhuriyete intikal eden mirastır.*⁷⁶

Gönenç'in tasnifi, Osmanlı Devleti'ndeki çatışma eksenleri konusunda kullanışlı bir başlangıç zemini sunmaktadır. Buna karşılık yazarın ifade ettiği çatışma eksenlerinin yanına yönetilenler sınıfının kendi içindeki gerilimin de eklenmesi gerekmektedir. Keyder'in tespit ettiği gibi bu gerilimin temel sebebi, Osmanlı Devleti'nin kapitalizmle bütünleşme sürecidir.⁷⁷ Bu süreçte Osmanlı topraklarında geleneksel sınaî üretimi yok olmuştur.⁷⁸ Böylelikle ticaretle uğraşan sınıf, Anadolu'nun küçük şehirlerindeki Müslüman zanaatkarlardan gittikçe liman şehirlerinde kapitalist esaslara göre ticaret yapan gayrimüslim bir tüccar topluluğuna dönüşmüştür. Bunun da en temel sonucu, orta sınıfın hem Müslüman hem de gayrimüslim kesimlerinin iktisadi sisteme eklenme biçiminin, dolayısıyla siyasal sistem ile etkileşime girme şeklinin farklılaşmasıdır.⁷⁹

Belirtilen sebepler, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden 18. ve 19. yüzyıllara intikal eden üç olgunun toplumsal tabakalaşmayı belirleyici bir özellik gösterdiğine işaret etmektedir. Bunlar (1) Osmanlı toprak düzeninin bozulması, (2) bunun sonucunda ayanlık düzeni devrinin başlaması, (3)dünya sistemine eklenme süreci ile birlikte bir gayrimüslim orta sınıfın ortaya çıkışı ve bunun Osmanlı toplumunda yarattığı gerilimdir. Bu olgular, Osmanlı Devleti'nde gerek yönetici sınıfın gerekse de reayanın dönüşümünde önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebeple çoklu gerilim eksenlerinin söz konusu olgular çerçevesinde ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir.

A. OSMANLI TOPRAK DÜZENİNİN BOZULMASI

Miri toprak düzeni, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sonra bozulmaya başlamıştır.⁸⁰ Bunun temel sebebi toprak rejiminin 15. yüzyılın ortalarından itibaren sağlam bir şekilde yerleşmesi ve bunun nüfusta meydana getirdiği artış neticesinde tahıl fiyatlarının artmaya başlamasıdır. Böylece devlet memurları tarafından toplanan vergilerde düşüş görülmüş, mali baskının artmasıyla bunlar işlev göremez hale gelmişlerdir.⁸¹ Tımar sahiplerinin devlete karşı olan görevlerini yerine

⁷⁶ Gönenç, s. 135.

⁷⁷ Osmanlı Devleti'nin kapitalizmle bütünleşme ve bu yolla dönüşme süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Keyder, s. 37-65, benzer bir yaklaşım için bkz. Yerasimos, s. 357 vd.

⁷⁸ Özellikle Balta Limanı Antlaşması ile birlikte geleneksel Osmanlı sınaî üretiminin çöküşü hakkında bkz. Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, Bilgi Yayınevi, 1968, s. 102 vd.

⁷⁹ Bu yönde bkz. Keyder, s. 45-46.

⁸⁰ Cin, 1978, s. 433.

⁸¹ Keyder, s. 23.

getirmeleri zorlaşmıştır. Kendisinden beklenen mali yükümlülükleri yerine getiremeyen tımar sahipleri reayaya baskı yapmak suretiyle bunları iktisadi olarak sömürmeye başlamıştır.⁸² Tanör'e göre; "16. yüzyılda özellikle Anadolu reayası (köylü, çiftçi), para darlığının ve üretim düşüklüğünün neden olduğu bir sefalet içindeydi... Merkez ya da taşra yöneticileri tarafından konan usulsüz ve keyfi vergiler, angaryalar, ehl-i örf denen yürütme hizmetlileri ya da devlet görevlilerinin (beylerbeyi, sancakbeyleri, subaşılardan, kethüdalar, kapuğaları), zaman zaman halka arka çıkmalarına karşın ehl-i şer denen adalet görevlilerinin soygunları ve suiistimalleri halkı eziyordu."⁸³

Tüm bunlar Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ekonomik buhranın öncelikle toprak düzenini sarsarak gerek yönetici sınıfı gerekse de reayayı olumsuz etkilediğini göstermektedir. Toprak rejiminin bozulmasının biri reaya, diğeri de yönetici sınıf üzerinde olmak üzere iki veçheli bir etkisi vardır.⁸⁴ Akdağ'ın ifadesiyle; "...(kitle halinde tımar erbabının), aylıklarını, "dirlik=hizmet ücreti" demek olan yıllık ödentileri tutarının karşılığında, bir kısım vergileri kendi elleriyle kendileri için toplamaları biçimindeki ödeme,... sosyal-ekonomik sınıfların devlet ortaklığında eşit olmaları gereken ödevleri yönünden, çiftçiyi yükün başlıca ağırlığına koşulmuş mağdur bir zümre durumuna düşürmüştür."⁸⁵

Osmanlı toprak rejiminin en güçlü yönü, esasında sistemin en zayıf yanını da oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve genişleme dönemlerinde gelir bakımından müreffeh sayılabilecek bir durumda olan sipahiler ve toprak rejiminin getirdiği gelirden faydalanan diğer kişiler, iktisadi darlığın görülmeye başlandığı 16. yüzyıldan itibaren sosyal yapıda birtakım huzursuzluklar meydana getirmeye ve reyanın üstüne kaldıramayacağı yükler bindirmeye başlamışlardır. Bunun sonucu suhte ayaklanmaları ve Celali isyanları şeklinde tezahür etmiştir.⁸⁶ Suhte ayaklanmaları, özellikle II. Selim Dönemi'nin sonlarında Anadolu'nun tamamını kapsar bir biçimde genişlemiş ve ağır bir toplumsal bunalıma dönüşmüştür.⁸⁷ Bu ayaklanmanın bastırılmasının ardından bu sefer de Celali isyanları patlak vermiştir. Suhte ayaklanmalarına kıyasla çok daha toplumsal nitelikli olan Celali İsyancıları, Anadolu'da korkunç bir huzursuzluğa sebep olmuş, 17. yüzyıl başlarında Anadolu halkı açlık ve yoksulluk

⁸² Cin, 1978, s. 545

⁸³ Tanör, s. 26.

⁸⁴ Bu etkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yerasimos, s. 414-448.

⁸⁵ Akdağ, 1995, s. 311.

⁸⁶ Özellikle suhte ayaklanmalarının sebeplerinin toprak rejimindeki bozulma ile birlikte devlet memurlarının yarattığı iktisadi rahatsızlıktan kaynaklandığı yönünde bkz. Mustafa Akdağ, "Medreseli İsyancıları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 1, S. 4, 1949, s. 369-370, ayrıca bu ayaklanmalar hakkında ayrıntılı bilgi için 426-442.

⁸⁷ Akdağ, 1949, s. 387.

pençesinde bir topluluk haline gelmiştir. Köylüler, verimli toprakları böylece terk etmişler, Anadolu'daki pek çok yerleşim yeri boşalmıştır. Tarihçiler bu döneme “*Büyük Kaçgun*” adını vermişlerdir.⁸⁸

Osmanlı toprak düzeninin bozulmasının yönetici sınıf üzerindeki etkisi 19. yüzyıla kadar sirayet etmiş bir değişimi beraberinde getirmiştir. Bu da toprak düzeninin bozulması neticesinde gerileyen tımarlı sipahilerin yerine ordunun belkemiğini tedrici bir biçimde merkezdeki kapıkullarının, özellikle de yeniçeri sınıfının oluşturmaya başlaması⁸⁹ ve bozulan toplumsal düzenin yeniden tesisi amacına matuf olarak faal bir hale gelen ve güçlenen ilmiye sınıfının iktidara ağırlığını koymasındadır.⁹⁰

Temelinde tımar sistemi olan toprak rejiminin ürünü olan eyalet askerleri, çoğunlukla Osmanlı ordusunun sayıca kalabalık kısmını oluşturmaktadır.⁹¹ Ancak bu askerler, savaş zamanlarında farklı eyaletlerden çok sayıda askerin bir araya gelerek oluşturduğu düzensiz bir ordu görünümünü arzettiği gibi, bunların her yıl daha uzağa kayan askeri hareket alanları karşısında bir araya gelmeleri daha da zorlaşmaktadır.⁹² Toprak düzeninin de bozulması ile birlikte daha büyük mali yükümlülükler altına giren tımarlı sipahiler, özellikle seferlerin de başarısız olmasıyla birlikte çöküntüye uğramıştır.⁹³ Bu da artık Avrupa'nın büyük oluşumları ile karşı karşıya gelmeye başlayan Osmanlı Devleti'nin özellikle seyfiye sınıfında zorunlu bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Söz konusu dönüşüm, ordudaki ağırlığın eyalet askerlerinden nitelik bakımından geliştirilmiş ve ateşli silahlarla donatılmış kapıkulları ordusuna, özellikle yeniçeri ocağına ağırlık verilmesidir. Yeniçeriler ilerlemenin ve etkinliğin uç noktasındayken sipahilerin eskiye dönük oluşu, Osmanlı yönetici sınıfında seyfiyenin ön plana çıkması sonucunu doğurmuştur.⁹⁴

Kapıkullarının sayısının çoğalması ve nitelik olarak bunların güçlendirilmesi, toprak düzeni açısından daha da olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Çünkü merkezden maaş alan bu topluluğun genişletilmesi ve geliştirilmesi demek mali kaynaklara olan ihtiyacın artması demektir. Mali kaynaklarının çoğunluğunu tımar sistemi vasıtasıyla elde eden devlet ise mali kaynağa daha çok ihtiyaç duydukça sipahi gruplarına

⁸⁸ Yerasimos, s. 441, Akdağ, 1995, s. 316 vd, özellikle 318.

⁸⁹ Osmanlı toprak düzeninin bozulması neticesinde tımarlı sipahilerin gerilemesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yerasimos, s. 411-416.

⁹⁰ Bu yönde bkz. Akdağ, 1995, s. 321-322.

⁹¹ Akyılmaz, 2004, s. 223.

⁹² Yerasimos, s. 414.

⁹³ “... sefersiz geçen yıllarda hareketsiz beklemek zorunda olan levendler, tımarlı sipahiler, kapıkulları, hatta beylerbeyleriyle sancakbeylerinin “kapıları halkı”, çevrelerinde büyük olaylar çıkarmakta idi.” Akdağ, 1995, s. 318.

⁹⁴ Yerasimos, bu dönüşümü sayısal örneklerle de desteklemektedir. Buna göre 1526-1563 yılları arasında maaşlı ordunun mevcudu 41.479 kişi iken 1609 yılında 91.203 kişiye çıkmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yerasimos, s. 414-416.

yüklenmiş, bunları daha ağır mali yükümlülükler altına sokmuştur. Bunun tımarlı sipahiler açısından sonucu ise devlet mülkiyetindeki miri arazilerde tarım yapmakta olan köylüden daha fazla vergi toplanmasına yönelik çabaların bir sömürü düzenine dönüşmesi demektir. Yerasimos'un ifadeleriyle “... *gerçekte sipahiler sistemde ikili bir rol oynamaktaydılar. Mahalli yöneticilik ve savaşçılık. İkincisinin battal olması, sistemin sürmesi için gerekli olan ilkinin de yok olmağa götürür. Böylece de, toprak ve toprağa bağlı reaya en güçlü olan sipahi için tatlı bir av haline gelir.*”⁹⁵ İşte Osmanlı toplumunda 16. yüzyılın sonlarından başlayarak vuku bulan toplumsal çalkantıların temel sebebi budur. Bu toplumsal çalkantılar Osmanlı toprak düzeninin bozulmasının yönetici sınıf ve reaya üzerindeki etkilerinden, ulemanın yükselişi ve özellikle reyanın dönüşümü konusunda belirleyici bir niteliktedir.

Osmanlı toplumsal hayatında büyük değişikliklerin gerçekleştiği 16. yüzyılda toprak düzeninin bozulması neticesinde köylerin boşalması ve reyanın büyük ölçüde isyan etmesi aşağıda görüleceği gibi büyük bir sosyal yozlaşmaya sebep olmuştur. Osmanlı Devleti, bu yozlaşmanın sebebi olarak da İslami kurumların gerilemesi ve reyanın İslami esaslara göre belirlenen kurallara, yani şeriata uygun davranmamasını görmüştür.⁹⁶ Özellikle Osmanlı hukukunda Hanefi mezhebinin öne çıktığı 16. yüzyılda belirtilen sebeple ulema sınıfı yükselerek iktidarı önemli ölçüde etkilemeye başlamış,⁹⁷ bu da Osmanlı siyasal hayatında ilmiye sınıfı ile kalemiye ve seyfiye sınıfları arasında ilerleyen dönemlerde oldukça belirleyici olan ayrışmayı beraberinde getirmiştir.⁹⁸

Toprak mülkiyetindeki bu değişim, tımar topraklarının gittikçe nüfuzlu kişiler elinde toplanan çiftliklere dönüşmesine sebep olmuştur. Yani devlet, ihtiyaç duyduğu mali kaynakları iltizam yoluyla toplamak zorunda kalmıştır.⁹⁹ Toplumsal bunalım, hayatından emin olamayan köylü reaya tabakalarının topraklarını bırakması ve tımar sahiplerinin gasp yolu ile devlet arazilerini ele geçirmesi ile sonuçlanmıştır. Bu da Osmanlı da toprak mülkiyetinin miri araziden gittikçe özel mülkiyete dönüşmesine yol açmıştır.¹⁰⁰ Takip eden süreçte ise Osmanlı toplumunda yepyeni bir toplumsal tabaka ortaya çıkmıştır. Bu da ayan denen ve Osmanlı siyasal hayatında reaya bakımından büyük bir dönüşüm ateşinin ilk kıvılcımını çakan toplumsal tabakadır.

---

⁹⁵ Yerasimos, s. 416.

⁹⁶ Akdağ, 1995, s. 322.

⁹⁷ Bu yönde ayrıntılı bilgi için bkz. Yerasimos, s. 457-462.

⁹⁸ Yerasimos, s. 460.

⁹⁹ Yerasimos, 1977, s. 418, Keyder, s. 24-25.

¹⁰⁰ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cin, 1987, s. 276-277.

B. AYANLIK DÜZENİ DEVRİ İLE OSMANLI SİYASİ VE SOSYAL YAPISININ DÖNÜŞÜMÜ

Karpat'ın ifadeleriyle; "... yeni değişim güçlerinin sürece eklendiği on altıncı yüzyıldan başlayarak tüccar ve zanaatkarlardan ve gıda üreticilerinden (köylü ve işçiler) oluşan... tabakalar kendilerini geleneksel sosyal düzenin ve öngörülebilir dönüşüm çevriminin dışına çıkardılar. Sonunda bu yapısal değişim... seyfiye ve kalemiye sınıfının sosyo-ekonomik temellerini zayıflattı ve kadim siyasal-kültürel fonksiyonlarını yeniden şekillendirdi. İşte bu sosyal ortam içinde yeni bir cemaat liderleri grubu ortaya çıktı. Pek de üzerinde çalışılmamış bu grubun tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'nun on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıldaki değişimini hülasa eder. Orta sınıfın Müslüman kesimlerini tanımlamak için bu grubu ayan olarak adlandırmaktayız."¹⁰¹

Ayanların ortaya çıkışı ve güçlenmesi süreci, henüz 16. yüzyılda ve Akdeniz ticaret yollarının gerilemesi ve toprak düzeninin bozulmasıyla başlamıştır.¹⁰² Akdeniz ticaret yollarının gerilemesiyle, özellikle şehirlerde ticaret yapan mahalli unsurlar, iktisadi açıdan sıkıntıya düşmeleri ile birlikte o güne kadar büyük bir dikkatle dışında tutuldukları toprak rejiminin bir bileşeni haline gelmişlerdir. Özellikle şehirlerde kadımlarla işbirliği yapan söz konusu toplumsal kesimler, milis güçleri oluşturmaya başlamış ve bu suretle kendilerini gösterme imkanı bulmuşlardır.¹⁰³ Toprak düzeninin de gerilemesi ve bozulması ile mahalli eşraf olarak bilinen bu unsurlar, Osmanlı şehirlerinde müreffeh kimseler olarak mahalli iktidar odakları şeklinde belirmeye başlamışlardır.¹⁰⁴

Toprak düzeninin bozulması neticesinde devlet mülkiyetindeki topraklar öncelikle özel kişilere devlete ait bir gelirin yıllık, peşin para karşılığında kiralanmasını ifade eden mukataa uygulaması ile tevdi edilmeye başlanmıştır¹⁰⁵. Bu noktada mahalli eşraf, maddi açıdan bir güç olarak ortaya çıkmış ve toprakların kiralarını ödeyerek bunları işletme hakkını elde etmiştir¹⁰⁶. 1702 yılında ise devlet mukataalarının, mültezimlere miras yoluyla çocuklarına intikal etmek üzere malikane olarak verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu gelişmenin ardından 1726 yılında çıkarılan bir fermanla Enderunlu vali tayininden vazgeçilmiş, devlet, her

¹⁰¹ Karpat, , s. 18.

¹⁰² Bu yönde bkz. Yerasimos, s. 475-476.

¹⁰³ Yerasimos, s. 476-477.

¹⁰⁴ Bunlar daha sonra ayan olacak kişilerin nüvesini teşkil etmektedir. Bu yönde bkz. Yerasimos, s. 479-481.

¹⁰⁵ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri (1730-1839)", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 8, S. 14, 1963, s. 51.

¹⁰⁶ Yerasimos, s. 479.

sancak veya vilayetin başına yerel nüfuzu kuvvetli kimseleri getirmek suretiyle yeni bir uygulamaya gitmiştir.¹⁰⁷

Ayan sınıfının sosyal varlığının Osmanlı Devleti tarafından çaresizce kabul edilmesinin¹⁰⁸ ardından bunlara birtakım resmi görevler verilmesi söz konusu olmuştur. Bunlar; idari görev, vergi toplama görevi ve savaş görevidir.¹⁰⁹

Bunlardan birincisi olan idari görev, mahalli iktidar odağı olan ayanların taşradaki idari örgütlenmenin başına geçmesi ve bunların mülki amiri olması biçiminde tezahür etmiştir. Bunun en temel sonucu ise ayanların nüfuzu ele geçirdikleri yerleşim yerlerinde merkezi iktidarın talimatlarından uzak bir yönetim kurmaya başlamalarıdır. Bu doğrultuda ayanlar, özellikle 18. yüzyılda Osmanlı şehirlerinde güçlenerek yerel iktidarı yönetici sınıf mensuplarının ellerinden almışlardır.¹¹⁰ Dolayısıyla taşrada iktidarın el değiştirmeye başlaması Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi yapısına darbe vurulması anlamına gelmiştir.¹¹¹

İkinci görev ayanın vergi toplama görevidir. Osmanlı Kanunnameleri uyarınca tekalif- şeriyeye ve rüsum-ı örfiye türünden teşekkül eden vergilerin toplanması görevi de eski düzende taşradaki yöneticilere aittir. Ayanlar, bu yöneticilerin yerine geçmeye başladıkça vergileri kendileri toplar hale gelmişlerdir. Verginin toplanması ise ayanların merkezin istediği miktarı, keyfi bir biçimde köylere ve hanelere bölüştürmesi ve çoğu zaman buradan kendine de belli bir payı ayırması biçiminde gerçekleşmektedir.¹¹² Elbette bu durumun doğal bir sonucu da yoksul kesimlerle ayanlar arasında şiddetli çatışmaların ortaya çıkması ve toplumda zaten bozulmuş olan adil düzenin yıkılmasıdır. Bu durum, ciddi toplumsal huzursuzluklara sebep olmuştur. Hatta zaman zaman adalet dağıtmakla görevli kişiler, halk tarafından linç edilerek öldürülmüşlerdir.¹¹³

Ayanlara verilen bir diğer görev ise etraflarında topladıkları "levend"ler ile Osmanlı ordusunda savaşa katılma görevidir. Söz konusu görevin ayanlara tevdi edilmesinin temel sebebi merkezi idarenin asker toplamada tıpkı vergi toplamadaki gibi zaafiyete düşmüş olması ve bu

¹⁰⁷ Akdağ, 1963, s. 51.

¹⁰⁸ "Ayanın nüfuzuna gittikçe daha fazla boyun eğen merkezi hükümet, taşradaki örgütlenmeyi tanımak zorunda kaldı." Keyder, s. 25, aynı yönde Yerasimos, s. 481.

¹⁰⁹ Akdağ, 1963, s. 58-60.

¹¹⁰ "18. Yüzyıl'ın ikinci yarısında, taşra merkezlerinde ayan meclisleri Batı Avrupa'dakine benzer bir şehir aristokrasisi işlevini görmeye başladı." Keyder, s. 25.

¹¹¹ Bu yönde bkz. Yerasimos, s. 481.

¹¹² Akdağ, 1963, s. 59-60.

¹¹³ 1714 yılında eski kazaskerlerden Abdurahim Zade Yahya Efendi'nin Ankara kadılığı yaptığı sırada, halkın kadının evini basarak kendisini parçalaması örneği için bkz. Akdağ, 1963, s. 60.

konuda ayanların gücü ve nüfuzundan yararlanmak istemesidir.¹¹⁴ Ayanlara tevdi edilen son görev olan savaşa katılma görevi, esas olarak bunların idari görevleri ve vergi toplama görevinin zorunlu bir sonucudur.

Ayanların bahsedilen görevleri bunların idari ve mali işlevlerinin yanında sosyal ve siyasi işlevini de açıkça ortaya koymaktadır. Bahsedilen tüm bu gelişmeler, ayanlık kurumunun eyaletlerden nahiyelere kadar bir idari örgüt olarak gelişmesine, dolayısıyla Osmanlı siyasi ve sosyal yapısında büyük değişikliklere yol açmıştır.¹¹⁵ Bunların en önemlisi Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılda karşı konulamaz bir biçimde güçlenen kapıkulu-ulema ikilisinin yanında ayanların da iktidara ortak olmalarıdır.¹¹⁶ Dolayısıyla Osmanlı tarihinde yönetici sınıf ve reaya arasındaki ilişkinin mahiyeti artık geriye dönülemez bir biçimde farklılaşmış ve bu durum Osmanlı-Türk tarihinde çevre unsurlarının ilk defa merkeze ve siyasi iktidara yönelik bir harekete girişmelerini beraberinde getirmiştir.¹¹⁷ Ayanların 19. yüzyılın başlarında içlerinden Alemdar Mustafa Paşa gibi II. Mahmut'u tahta çıkararak sadrazamlığa uzanacak kadar güçlenmiş birini çıkarabilmesi bu durumun açık bir göstergesidir.¹¹⁸ Ayanlık düzeni devrinin Osmanlı tarihinde tuttuğu yer ve sahip olduğu önem, çevre unsurlarının, yani belli bir kesim de olsa reaya unsurlarının; merkezden, yani iktidarı elinde bulunduranlardan ilk defa iktidarın paylaşılması yönünde kitlesel bir talepte bulunmuş olmalarında yatmaktadır. Bahsedilen husus, Osmanlı'da çevrenin merkeze ne şekilde eklemlediği ile alakalı olup Türk siyasal/anayasal tarihine de ışık tutacak niteliktedir. Ancak bundan önce Osmanlı Devleti'nde siyasi ve sosyal yapının dönüşümünde hayli etkili olan Osmanlı Devleti'nin dünya sistemine eklemelenmesine ve gayrimüslim bir tüccar sınıfının ortaya çıkışına göz atılmalıdır.

C. OSMANLI DEVLETİ'NİN DÜNYA SİSTEMİNE EKLEMLENMESİ VE GAYRİMÜSLİM ORTA SINIF

Osmanlı Devleti'nde ayanlar, mahalli iktidar odakları oluşturduktan sonra ayanların gayrimüslim olanları, özellikle Balkanlarda milliyetçi hareketlere itici güç teşkil ederek buralardaki

¹¹⁴ Bu yönde bkz. Yerasimos, s. 481-482.

¹¹⁵ Bu yönde bkz. Karpat, s. 18-19, Akdağ, 1963, s. 51.

¹¹⁶ Osmanlı Devleti'nin şakilerle mücadelesi ettiği kadar ve hatta ondan daha çok bunlarla anlaşma yoluna gittiği ve bunların merkezi güç odakları olarak Osmanlı Devleti ile kurdukları sözleşmesel ilişkinin ayrıntılı bir tahlili için bkz. Karen Barkey, Eşküyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, Çev: Zeynep Altıok, Kronik Yayınları, İstanbul, 2022.

¹¹⁷ Bu yönde bkz. Akdağ, 1963, s. 61.

¹¹⁸ Yerasimos, s. 485.

bağımsız devlet kurma eğilimlerini güçlendirmiştir.¹¹⁹ Söz konusu eğilimlerin gayrimüslim bir şehirli tüccar sınıfı tarafından geliştirilmesi ise Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılına damgasını vurmuş ve bu yüzyılda sosyal yapının değişimini belirleyici bir özellik göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nde mal ve para ticareti İmparatorluğun gayrimüslim tebaasına ait işlerdir.¹²⁰ Bunun yanında Osmanlı Devleti, 18. yüzyıla gelip Avrupa'nın güçlü devletleri ve bunların yayılmacılığı ile karşı karşıya kalana kadar kendi kültür ve uygarlığının en üstün düzeyde olduğuna inanmaktadır.¹²¹ Bu sebeple Osmanlı Devleti, 16. yüzyıl başlarından itibaren birçok Avrupa devletine adli ve idari alanlarda ayrıcalık tanımıştır. Söz konusu ayrıcalıklar, bir yabancı devletin, ticaret yapan bir başka yabancı devlet tebaasını koruması şeklinde olabileceği gibi bir yabancı devletin Osmanlı vatandaşlarını da koruma altına alabilmesi şeklinde de olabilmektedir.¹²²

Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin belli birtakım hukuki himaye ve imtiyazlardan yararlanmasını sağlayan koruma sistemi, 16. yüzyılda Avrupa devletlerinin İstanbul'daki elçiliklerinde çalışan tercüman ve diğer görevliler için öngörülmüştür.¹²³ Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve Avrupa devletlerinin emperyalist bir politika izlemeye başlamaları ile birlikte bu ayrıcalıklar, pek çok Avrupa devleti tarafından yüzbinlerce kişiye satılmaya başlanmıştır. Söz konusu işlem, berat adı verilen koruma belgelerinin ve hatta kendi ülkelerinin pasaportlarının her yabancı devletin koruması altına aldığı Osmanlı uyruklarına satılması şeklinde gerçekleşmiştir. Osmanlı tarihinde gayrimüslimlerin hukuki durumlarında ortaya çıkan ve İmparatorluğun 19. yüzyılda geçirdiği dönüşüme büyük oranda etki eden bu soruna "Mahmi (Koruma) Sorunu" adı verilmektedir.¹²⁴

Yabancı devletlerin hukuki himayesi altına giren gruplar, elçiliklerde çalışan görevliler ve 18. yüzyıldan itibaren kendisine koruma patentini verilen yabancı ülke vatandaşları ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarıdır.¹²⁵ Bozkurt'a göre bunların miras hakkına konu olabilmesi, yani söz konusu imtiyazların babadan oğla geçmesi, Osmanlı'da bir beratlı sınıfın doğumuna sebep vermiştir. Bu dönemde Avusturya'nın Osmanlı topraklarında yaklaşık 260.000 beratlısı varken,

¹¹⁹ Keyder, 28.

¹²⁰ Keyder, s. 31.

¹²¹ Findley, 1996, s. 14.

¹²² Belkis Konan, "Osmanlı Devleti'nde Protege (Koruma) Sistemi", C. 58, S. 1, 2009, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, s. 171.

¹²³ Konan, s. 171.

¹²⁴ Mahmi sorunu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Ankara, 1989, s. 139-152, ayrıca Keyder, s. 33.

¹²⁵ Bunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Konan, 2009, s. 176-180.

İngiltere'nin himaye altına aldığı gayrimüslimlerin sayısı bir milyondan biraz azdır.¹²⁶

Osmanlı Devleti'nde koruma altına giren tüccarların sayısındaki bu artış dahi tek başına gayrimüslim bir tüccar sınıfının ortaya çıktığını göstermektedir. Bu sınıfın Osmanlı Devleti'ndeki iktisadi faaliyetlerin tamamını belirleyecek hale gelerek ticareti ele geçirmesi, 1838 tarihinde imzalanan Balta Limanı Antlaşması'yla gerçekleşmiştir. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, İngiltere karşısında tüm ticari tekelleri kaldırmış, böylece Osmanlı iktisadi yapısının çözülüşü ve işsizliğin koşulları hazırlanmıştır.¹²⁷ Osmanlı Devleti, dünya ticaret sistemine eklenirken çoğunlukla zanaate dayanan yerli sanayi yok olmuş, tüm ticaret gayrimüslimlerin ellerinde toplanarak Osmanlı Devleti'nin batılı anlamda burjuvazi sınıfı bunlardan teşekkül etmiştir. Ancak bu sınıf, Batı Avrupa'da olduğu gibi, içinde yaşadığı Osmanlı Devleti'ni demokrasiye sürükleyecek bir güç olmaktan çok, mensubu olduğu etnik-dini yapının Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını temin etmeye çalışmıştır.¹²⁸

Osmanlı Devleti'nde 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşen bu değişiklikler, sosyal yapıların ikiye bölünmesini beraberinde getirmiş olup, milli bağımsızlığın sosyal-ideolojik temellerini oluşturmuştur. Böylece 19. yüzyıla gelindiğinde bir yanda güçlü bir gayrimüslim orta sınıf, diğer yanda ise devleti kurtarmaya çalışan Osmanlı yönetici sınıfının karşı karşıya gelmesiyle yepyeni dinamikler ortaya çıkmıştır.

III. OSMANLI DEVLETİ'NDE SOSYAL DEĞİŞİMİN 19. YÜZYIL TÜRK ANAYASAL GELİŞMELERİNE ETKİLERİ

Osmanlı Devleti'nde modern dönemde gerçekleşen sosyal dönüşümler, temellerini toprak düzeninin bozulması ve ayanlık düzeni devrinin sosyal kodlarında bulmuş, Osmanlı ticaretinin gayrimüslimlerin eline geçmesiyle de yönetici sınıfın karşısına güçlü bir gayrimüslim orta sınıf çıkmıştır. Ancak belirtildiği gibi bu orta sınıf merkezci değil, merkezkaç nitelikli bir orta sınıftır. Yani bu sınıf, Batı ülkelerindeki burjuva sınıfının gördüğü işlevi görmemiştir. Bu sınıfın amacı ait olduğu etnik ve dini yapıların Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığı için çalışmak olmuştur.

Avrupa'da burjuva sınıfı parlamentolar vasıtasıyla monarkın ve soyluların mutlak iktidarına meydan okuyarak kendi ülkesinde demokratik bir yönetimin yolunu açmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise Sultana meydan okuma işlevini gelişkin bir burjuva sınıfı görmemiştir. Bunun yerine Osmanlı Devleti'nde önce ayanların devletin otoritesine meydan okumasıyla, bilahare Müslüman kesimlerin bürokratik tabakaya

¹²⁶ Bozkurt, 1989, s. 140.

¹²⁷ Bu yönde bkz. Keyder, s. 43-45.

¹²⁸ Bu yönde bkz. Karpat, s. 26-28.

girerek bu tabakayı modernleştirmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde anayasacılık hareketleri başlamıştır. Yani Osmanlı Devleti'nde sosyal değişim, her şeyden önce yönetici sınıfın Fatih'ten bu yana yaşadığı en keskin dönüşümü beraberinde getirmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde anayasacılık hareketleri ve nihayet Cumhuriyete giden yol açılmıştır.

A. SENED-İ İTTİFAK VE BU BELGENİN TOPLUMSAL TEMELLERİNE BAKIŞ

Osmanlı Devleti'nde anayasacılık hareketleri ve anayasacılık hareketlerinin kaçınılmaz sonucu olan iktidarın sınırlandırılması ile özgürlük taleplerinin aşağıdan yukarı gerçekleşen bir devrimin değil, yukarıdan gelen ve kendisini empoze eden bir teşebbüsün sonucu olduğu ifade edilmektedir.¹²⁹ Genelde Türkiye'de siyasi reformların geniş toplumsal tabanlarının olmadığı ve çoğunlukla yukarıdan aşağıya gerçekleştirildiği için halkın ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak olduğu yönünde genel bir kanı oluşmuştur. Ancak toplumların hayatlarında belirleyici hareketlerin planlayıcıları, muayyen toplumsal zümrelerdir. Buna en güzel örnek ise hiç şüphesiz burjuvazi sınıfının Fransız Devrimi'ne rengini vermesine karşın, bu devrimin örgütsüz kitleler olan ve *Sans Culotte (baldırı çıplaklar)* olarak adlandırılan yığın hareketiyle gerçekleşmiş olmasıdır. Yani devrimci bir sosyal hareketin başarısı, esas olarak devrimi gerçekleştirmeye niyetlenen zümrenin kitleleri harekete geçirmekteki başarısına bağlıdır. Tanör'e göre "... anayasanın padişahın bir yazısı ile yürürlüğe girmiş olması ya da anayasayı yapan gücün padişahın iradesinden ibaret bulunmasından yola çıkıp anayasanın kaynağında Batı Anayasalarındaki gibi bir ulusal hareket yoktur sonucuna da ulaşılmamalıdır."¹³⁰ Osmanlı anayasacılık hareketleri bu doğrultuda incelenerek bunları var eden temel toplumsal dinamikler doğru bir biçimde tespit edilmelidir. Bu husus, Osmanlı Devleti'nde sınıfsal yapının dönüşümünü özetler ve günümüz siyasetini de belirleyicidir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda ele alınması gereken ilk belge Sened-i İttifak'tır.

Sened-i İttifak, Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın girişimleriyle Padişah ile ayanlar arasında imzalanmıştır. Bu belge Osmanlı Devleti'nde iktidarın sınırlanmasına yönelik ortaya konan ilk anayasal belgedir.¹³¹ Türk anayasa hukuku literatüründe Sened-i İttifak, kendisini oluşturan toplumsal olguların belirlenmesi çerçevesinde Türk

¹²⁹ Okandan, I. Meşrutiyet'in bu minvalde bir niteliğe sahip olduğunu ifade etmektedir. Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları: Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi; Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977, s. 197.

¹³⁰ Tanör, s. 126.

¹³¹ Okandan, s. 57, Tanör, s. 41.

siyasal hayatı açısından üç şekilde yorumlanmaktadır.¹³² Bunlardan birincisi, Sened-i İttifak'ın iktidarın sınırlandırılması amacını taşıyan bir belge olduğu gerekçesiyle belgeye olumlu yaklaşan *hukukçu* görüşü,¹³³ ikincisi Sened-i İttifak'ın itici gücü olan ayanların çağdışı niteliğinden ötürü belgeyi olumsuzlayan *sosyolojik* görüş¹³⁴ ve nihayet üçüncüsü, Sened-i İttifak'ın iktidarın sınırlandırılması açısından olumlu olduğunu, ancak bu belgenin dayandığı toplumsal güçlerin gerici niteliğinin de varlığını kabul eden¹³⁵ karma nitelikli görüştür.

Sened-i İttifak hakkında yapılan değerlendirmelerde göze çarpan bir diğer özellik, bu belge ile İngiltere'de kral ile soylular arasında imzalanmış olan Magna Carta arasında kurulan paralelliktir. Hatta Okandan Sened-i İttifak ile Magna Carta arasında benzerlik kurarken, İngiltere'deki tekamül seyri takip edilseydi, Türkiye'de de geleneksel bir parlamenter sistemin kurulabileceğini ifade etmektedir.¹³⁶

Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın karşılaştırılması ve Sened-i İttifak'ın tarihsel anlamı hakkında önemli bir tespit, Cem Eroğul tarafından yapılmıştır. Buna göre; "*Sened-i İttifak, hükümdarın erkine sınır getiren bir girişim olarak, Osmanlı tarihinin ilk anayasal belgesi sayılabilir. Ne var ki, Batı'dakinin aksine, bu sınırlamadan yararlananlar burjuvazi ile halk değil, bunların baş düşmanı olan yoz bir derebeylikti.*"¹³⁷ Eroğul'un söz konusu ifadesi esasında gerek Magna Carta'nın, gerekse de Sened-i İttifak'ın sosyal niteliğini ortaya koyar mahiyettedir. Magna Carta, monark ile soylular arasında imzalanan ve monarkın yetkilerini sınırlandıran bir belgedir. Bununla birlikte Sened-i İttifak'ın Türk siyasal hayatında gördüğü işlev ile Magna Carta'nın İngiliz siyasal hayatında gördüğü işlev birbirlerinden farklıdır. Yani bu iki anayasal belge kendilerini oluşturan toplumsal koşullar bakımından benzeşmekte, ancak siyasal hayat açısından doğurdıkları sonuçlar düzeyinde birbirinden farklı özellikler göstermektedir.¹³⁸

Magna Carta'da yer alan ilkeler, feodal düzenin hakimleri olan soylular için öngörülmüş ilkeler olup, bunlar feodal baronların kendileri

¹³² Bu yorumlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tanör, s. 56 vd.

¹³³ Bu görüşün savunucuları arasında Siddık Sami Onar, Hüseyin Naili Kubalı, Recai Galip Okandan, Yavuz Abadan, Bahri Savcı ve Orhan Aldıkaçtı yer almaktadır. (Tanör, s. 56-57). Ayrıca Okandan'ın görüşleri için bkz. Okandan, s. 57.

¹³⁴ Bu görüşün savunucuları arasında Doğan Avcıoğlu, Mümtaz Soysal ve Server Tanilli yer almaktadır. (Tanör, s. 57-58).

¹³⁵ Bu görüşün savunucuları arasında Halil İnalçık ve Niyazi Berkes yer almaktadır. (Tanör, s. 58-59).

¹³⁶ Okandan, s. 58.

¹³⁷ Cem Eroğul, *Anatüzeye Giriş*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 201.

¹³⁸ Bu konuda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. Sevtap Metin, *Magna Carta ve Sened-i İttifak'tan Bugüne*, Oniki Levha Yayınları, 2018.

için metne koydurdukları gerici ilkelerden başka bir şey değildir.¹³⁹ Söz konusu ilkelerin önemi, bunların özellikle 18. yüzyılda İngiliz hukukçularının elinde halk için başvurdukları hukuki metinler haline gelmesidir. Dolayısıyla Magna Carta'ya ilerici niteliğini kazandıran belgenin imzalandığı dönemde mevcut sosyal taziyikler değil, metnin sonradan kazandığı anlamdır.¹⁴⁰ Sened-i İttifak'ın temel talihsizliği ise bu belgenin içerik açısından Magna Carta'nın yorumlanış biçimiyle yorumlanmasının mümkün olmamasıdır. Sened-i İttifak'ın tıpkı Magna Carta gibi yerel iktidar odakları ile merkezi iktidar arasında imzalanan bir anayasal belge olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Ancak Osmanlı toplumu bu belgeyi, İngiltere'de olduğu gibi hak ve özgürlükler lehine yorumlayıp iktidarın sınırlandırılması doğrultusunda kullanamamıştır. Zira feodal benzeri bir düzeni ifade eden ayanlık düzeni devri, modern reformlar neticesinde 19. yüzyıl ortasında tasfiye edilerek feodal etkinliklerini kısmen de olsa kaybetmiştir.¹⁴¹

Tüm bunlara karşın Sened-i İttifak'ın hukuki içerik olarak ileriye yönelik güçlü bir etkisinin olmaması,¹⁴² Sened-i İttifak ile sonuçlanan toplumsal taziyiklere önem verilmesini engellememelidir. Ayanların başlattığı siyasi hareket, Osmanlı Devleti'nde merkez unsurları ile çevre unsurlarının ilk defa karşı karşıya geldikleri bir toplumsal bir devinimi ifade etmektedir.¹⁴³ Ayanların söz konusu siyasal hareketi Karpat'ın belirttiği ve yukarıda bürokratik reform olarak açıklanmaya çalışılan şekliyle kalemiye ve seyfiye sınıflarının sosyo kültürel temellerini zayıflatarak bunların işlevlerini yeniden şekillendirmiştir.¹⁴⁴ Bunun ardından da gerçek bir anayasanın kabul edilmesiyle sonuçlanacak olan Tanzimat dönemi gelmiş ve nihayet 1876 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin kabul edilmesi söz konusu olmuştur.

B. OSMANLI YÖNETİCİ SINIFININ MODERNLEŞMESİ: BÜROKRATİK REFORM VE TANZİMAT FERMANININ ETKİSİ

Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıf içerisinde değerlendirilen gruplar ve bunlardan özellikle kapıkulları ve ulema ikilisinin 16. yüzyıldan itibaren gittikçe yönetimde daha fazla ağırlığını hissettirdiğinden bahsedilmiştir. Ancak 18. yüzyıla yaklaşıırken askeri ve

¹³⁹ Bunlar hakkında geniş bilgi için bkz. Ersan İlal, "Magna Carta", C. 34, S. 1-4, İstanbul, 1968, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, s. 238.

¹⁴⁰ Bu yönde bkz. İlal, s. 238-239.

¹⁴¹ Keyder'e göre; "*Ayan, feodal aristokrat bir sınıfın oluşması doğrultusunda başarısız bir girişim olarak görülebilir.*" Keyder, s. 27.

¹⁴² Anayasa hukuku literatüründe Sened-i İttifak'a gereğinden fazla önem verildiği görüşü için bkz. Tanör, s. 61.

¹⁴³ Tanör, s. 50.

¹⁴⁴ Karpat, s. 18.

dini yapıda görülmeye başlanan düşüş, ulema ve/veya kapıkullarının, Osmanlı bürokratik reformunun başat grubu olmasını engellemiştir. Osmanlı Devleti'nde bürokratik reform, yönetici sınıfın tarihsel perspektif içerisinde daha sönük kalan bir diğer hizbinden gelmiş ve zamanla Osmanlı siyasal hayatında belirleyici bir rol oynamıştır. Bu grup da kalemiye sınıfıdır.¹⁴⁵

Findley'e göre "19. yüzyıl Avrupasında kamu yönetiminin daha fazla "beyaz yakalı" olması bürokrasinin yeşermekte olan orta sınıf için gitgide daha cazip bir meslek haline gelmesine yol açtı. Kamu görevlilerinin artan gücü ve önemi ile bilim adamlarının artan ilgisi, bir ölçüde yönetimin "burjuvallaşması"nın bir sonucuydu¹⁴⁶." Dolayısıyla bürokrasi, yalnızca Osmanlı Devleti için değil, tüm modern devletler için büyük önem arz etmekteydi.

Konunun Osmanlı Devleti yönünden önemi şudur ki özellikle 18. yüzyılda Avrupa devletleri karşısında aldıkları yenilgiler neticesinde, Osmanlı Devleti yönetici sınıfı, yalnızca eski kurumları yenileme ve yaşanan sıkıntıları gidermekle yetinmemiş, fakat bu kurumların Avrupa'daki benzerlerini, örnek alan yeni kurumların ve uygulamaların sisteme eklenmesini temin etmek zorunda kalmıştır. Bu yeni kurum ve uygulamalar, Osmanlı Devleti'nde geleneksel reform çabalarından modern reforma geçişi ve köklü bir değişimi beraberinde getirmiştir.¹⁴⁷

Osmanlı Devleti'nde geleneksel bir biçimde eski kurum ve uygulamaları tekrar canlandırmaktansa yeni ve modern bir reform gerçekleştirme arzusunda olan ilk padişah III. Selim'dir. III. Selim'in söz konusu arzusu henüz şehzadelik döneminde onun dış dünya ile olan bağlantılarının saraydaki diğer şehzadelerinkine kıyasla daha farklı ve daha gelişmiş olmasıdır. Bu durum, III. Selim'in dünyayı anlamlandırma biçimini daha yenilikçi kılmaktadır.¹⁴⁸

III. Selim, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun düzeltilmesi amacıyla yönetici sınıfa mensup kişilerden yaklaşık yirmi kişiyi çeşitli Avrupa ülkelerine göndererek bunlardan hazine, ordu, eğitim sistemi gibi konularda layihalar istemiştir.¹⁴⁹ Bunlardan özellikle Ebu Bekir Ratip Efendi'nin gönderdiği layiha önemli olup, bu layihada modern bir kamu yönetimi anlayışı ve örgütünün önemi vurgulanmaktadır.¹⁵⁰ Söz konusu layihaların toplanmasının ardından III. Selim birtakım reform faaliyetlerine girişmiş, ancak söz konusu

¹⁴⁵ Bu yönde bkz. Akyılmaz, 2000, s. 47 vd.

¹⁴⁶ Findley, 1996, s. 3.

¹⁴⁷ Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri", Çev: M. Faruk Çakır, Türkler, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1000-1001.

¹⁴⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw, s. 1002-1003.

¹⁴⁹ Shaw, s. 1004.

¹⁵⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tanör, s. 35; Shaw, s. 1004-1006.

faaliyetler, yönetici sınıftan özellikle kapıkullarının en önemlisi olan yeniçerilerin tepkisini çekmiş ve yeniçeriler ile III. Selim arasında gittikçe şiddetlenen çatışma, 1807'de yeniçerilerin III. Selim'i tahttan indirerek yerine IV. Mustafa'yı geçirmeleri ile sonuçlanmıştır.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin modern bir bürokratik yapıya kavuşmasına ilk tepki, yine dönüştürülmek istenen yönetici sınıftan gelmiş, bunu ise çok ilginç bir şekilde reaya sınıfında bulunan ayanların iktidara uzanma girişimleri izlemiştir. III. Selim'in tahttan indirilmesi üzerine Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa, başkente gelerek IV. Mustafa'yı tahttan indirmeye ve III. Selim'i tekrar tahta çıkarmaya çalışmış, ancak III. Selim'in katledilmesiyle II. Mahmut'u tahta çıkarmayı başaramamıştır.¹⁵¹ Tüm bunlar yönetici sınıfın seyfiye kanadıyla ayanlar arasındaki gerilimi ortaya koyar niteliktedir. Bu gerilimin ilk aylarında Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa öne çıkmış, Osmanlı Devleti'nin sadrazamı olarak oldukça güçlü bir konuma sahip olmuştur. Ancak Alemdar Mustafa Paşa'nın gücü, onu İstanbul'da uzun süre tutmaya yetmemiş ve yeniçerilerin yeni bir ayaklanmasıyla Alemdar Mustafa Paşa öldürülmüştür.¹⁵² Böylece Osmanlı Devleti'ndeki bürokratik reform kesintiye uğrayarak Shaw'ın tabiriyle 1808-1826 arasında hayal kırıklığı ve hazırlık yılları başlamıştır.¹⁵³ Bu gelişmeler Osmanlı yönetici sınıfının iktidarı paylaşmak söz konusu olduğunda ne kadar korumacı bir reflekse sahip olduğunu göstermektedir. Bu olay, Osmanlı tarihinde yönetici sınıf ile reaya unsurlarının karşı karşıya geldiği ilk ve en önemli örneklerden biridir.

Osmanlı Devleti'nde bürokratik reformun asıl başlangıcını 1826 tarihinde Yeniçeri Ocağının kaldırılması oluşturmaktadır. Yeniçerilerin Yunanistan ve Sırbistan isyanlarını bastırmakta gösterdikleri başarısızlık ve bunların disiplinsizlikleri, ayrıca iktidardaki ağırlıkları, uzun zamandır buna hazırlanan II. Mahmut açısından Yeniçeri Ocağının ilgasına meşru bir gerekçe teşkil etmiştir.¹⁵⁴

II. Mahmut, Yeniçeri Ocağı ve diğer ocaklarda kendine yakın kimseleri işbaşına getirdikten sonra, Ağustos 1824'te Benderli Selim Paşa'yı sadrazamlığa, Ekim 1825'te de Kadızade Tahir Efendi'yi Şeyhülislamlığa tayin etmeye muvaffak olmuştur. Her ikisinin yeniçeri isyanının bastırılmasında gösterdikleri başarı, yapılan bu tayinlerin ne kadar isabetli olduğunu göstermektedir.¹⁵⁵ 1808-1826 yılları arasında yakın olduğu ve güvendiği kişileri önemli görevlere getirerek,

¹⁵¹ Bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw, 1014-1015.

¹⁵² Shaw, s. 1017.

¹⁵³ Shaw, s. 1018.

¹⁵⁴ Tanör, s. 65-66, ayrıca Shaw, s. 1021.

¹⁵⁵ Ahmet Yaramış, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve Yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusunun Kurulması", Türkler, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1168.

güvenmediği kimseleri sürgün etmek suretiyle İstanbul'dan uzaklaştıran II. Mahmut, koşulların hazır olduğuna kanaat getirerek nihayet 26 Mayıs 1826'da Eşkinci Ocağı adı altında bir askeri birliğin kurulması kararını almıştır. Söz konusu kararın alınmasının ardından 14 Haziran 1826 tarihinde Yeniçeriler isyan etmişlerdir. Yeniçerilerin isyanı üzerine II. Mahmut, Meşveret Meclisini toplamış ve burada özellikle ilmiye sınıfını arkasına alarak Osmanlı Devleti'nin siyasi hayatına yüzyıllar boyu yön veren Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmaya muvaffak olabilmıştır.¹⁵⁶

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından iktidarını oldukça güçlendiren II. Mahmut, yaptığı reformlarla Osmanlı bürokrasisinin kökten değişimini, dolayısıyla Osmanlı bürokrasisinin Türk siyasal hayatında yepyeni bir unsur olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. II. Mahmut'un saltanatının son yıllarında yönetici sınıfın faaliyet alanının genişlemesi ile birlikte daha modern bir hükümet yapısı oluşmuştur. II. Mahmut döneminin son yıllarında yasama metinleri Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (Yüksek Adalet Kurulu) tarafından incelenmeye başlanmıştır. Aynı zamanda bu organ, alt düzey mahkemelerin yargı kararlarına karşı açılan temyiz davalarına bakan bir yüksek mahkeme olarak da görev yapmıştır.¹⁵⁷

Yönetici sınıfın üstlendiği farklı işlevler, daha önceleri etkinliğini yitirmiş olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar hukuken varlığını sürdüren¹⁵⁸ Divan-ı Hümayun uzmanlarının ilgilenebileceğinden çok daha fazlasını yapacak uzman bir teşkilat ve idareyi gerektirmiş, dolayısıyla her bir işlev için farklı "Danışma Kurulları" oluşturulmuştur.¹⁵⁹ Bu kurullar daha sonra askeri, dışişleri, maliye, tarım ve ticaret, bayındırlık ve benzeri konularla ilgilenen ayrı bakanlıklara (Nezaret) dönüşerek bunlardan her birinin başındaki nazırlar, aralarından seçilen bir bakanın başkanlığında Meclis-i Vükela ismini alan Bakanlar Kurulu'nda bir araya gelmeye başlamışlardır.¹⁶⁰

Giderek genişleyen hükümet dairelerine personel sağlamak için, geleneksel yönetici sınıf mensuplarından çok daha fazla eğitim görmüş bürokratlara ihtiyaç duyulmuş, bu amaçla, yeni nesle yabancı dillerle birlikte yeni kanunları uygulamaya geçirmek için bilmeleri gereken alanlarda eğitim verecek modern, dini olmayan okullar açılmıştır.¹⁶¹ Bu dönemde ayrıca, Batılılaşma çabaları da Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i

¹⁵⁶ Yeniçeri Ocağının kaldırılmasında medrese öğrencileri ve ilmiye sınıfının oynadığı rol hakkında bkz. Yaramış, s. 1170.

¹⁵⁷ Shaw, 2002, s. 1028.

¹⁵⁸ Divan-ı Hümayun'un etkinliğini yitirmesi konusunda bkz. Ahmet Mumcu, Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun, İkinci Baskı, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1986, s. 29-30.

¹⁵⁹ Bu yönde bkz. Shaw, s. 1028, ayrıca Osmanlı Hariciye Nezareti'nin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akyılmaz, 2000, s. 166 vd.

¹⁶⁰ Bu yönde bkz. Shaw, s. 1028.

¹⁶¹ Shaw, s. 1029.

Harbiye'nin açılmasıyla birlikte hız kazanmıştır. Posta sistemi oluşturulmuş, polis kuvvetleri örgütlenmiş, böylece padişaha mutlak şekilde bağlı kul bürokrasisi, yerini padişah karşısındaki konumu, bir ölçüde de olsa güvenceye kavuşmuş olan merkezi bürokrasiye bırakmıştır.¹⁶² Dolayısıyla Osmanlı memurları, geçimlerini, geleneksel Osmanlı bürokratlarının yarı-özerk güç merkezlerine dönüşmesini sağlayan yarı-özerk tımarlar yerine doğrudan devlet hazinesinden aldıkları maaşlarla sağlamaya başlamışlar, bu da Osmanlı memurlarını, sultanın ve etrafında gruplaştıkları bakanlıkların çok daha fazla doğrudan otoritesi altında bulunan sıkıca yapılandırılmış bir güç hiyerarşisi içerisine yerleştirmiştir.¹⁶³

Osmanlı bürokratik reformu söz konusu olduğunda akla gelen olgu, 1836'da Hariciye Nezareti'nin kurulmasına kadar Divan-ı Hümayun bünyesinde görev yapan ve Osmanlı dışişlerinde belirleyici bir rol oynayan Tercüme Odası'nın kurulması ve gelişimidir. Tercüme Odası'nın kurulmasının temel sebebi, Osmanlı Devleti'nin dışişlerinin sevk ve idaresinde tercüme görevi yapan Fener Rumlarının, 1821 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından devlete olan sadakatlerinin varlığında tereddüde düşmüş olmasıdır. Böylece 1824 yılında Tercüme Odası kurulmuş ve buraya yabancı dil bilen Müslüman personel alınmaya başlanmıştır.¹⁶⁴ Bu kurum, 1836'da Hariciye Nezareti'nin kurulmasıyla çok daha büyük bir önem kazanmıştır. Ancak Tercüme Odası'nın esas önemi, bünyesinden çıkaracağı Osmanlı memurlarının sonraki yıllarda Türk siyasal hayatına yön vermiş olmasıdır. Akyılmaz'ın ifadesiyle; “*Mesleki kariyerlerine Tercüme Odasında başlayan Mustafa Reşit, Ali, Fuad Paşa gibi önemli şahsiyetler yeni bir diplomatik elitin doğmasına öncülük etmişler ve Tercüme Odası, Reis-ül Küttabın diğer kalemleriyle birlikte Hariciye Nezareti içerisinde yer almıştır.*”¹⁶⁵

Osmanlı Devleti'nde bürokratik reform, 19. Yüzyıl boyunca devam eden bir süreci ifade eder. Kronolojik olarak bürokratik reformun başlangıç yıllarında ilan edilmekle birlikte Tanzimat Fermanı, bürokratik reformun önemli merhalelerinden biri olarak ayrıca ele alınmayı hak etmektedir. Bu ferman, Padişahın yasama ve yargılama yetkilerine ciddi sınırlar getirerek idareyi hukuk devleti kavramı ve felsefesine yakınlaştırmıştır. Bunun yanında Tanzimat fermanı,

---

¹⁶² Seyfettin Aslan / Abdullah Yılmaz, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi”, C.2, S.1, 2001, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, s. 290.

¹⁶³ Shaw, s. 1029.

¹⁶⁴ Akyılmaz, 2000, s. 154-155.

¹⁶⁵ Akyılmaz, 2000, s. 158.

kanunsuz suç ve ceza olmayacağı prensibine yaklaşmaktadır. Ayrıca Tanzimat Fermanı, eşitlik prensibi konusunda da önemli bir adımdır.¹⁶⁶

Tanzimat Fermanı, bürokratik reformun, dolayısıyla modernleşme ve Batı hukukunun benimsenmesinin önemli bir merhalesidir. Fakat Tanzimat Fermanı'nın ikinci ve daha önemli bir özelliği de bulunmaktadır. O da bu fermanın Osmanlı Devleti'nin Batı kapitalizmine teslim olmasıyla sonuçlanacak ekonomik süreci başlatan Balta Limanı Antlaşması'nın gerekli kıldığı idari ve mali reformları getirmiş olmasıdır. Bu ferman, Batı burjuvazisinin, ticari imtiyazlarının bulunduğu Osmanlı ülkesinde kendisi için gerekli olan anayasal düzeni tesis etme amacıyla (özellikle İngiltere tarafından) empoze edilmiş bir fermanıdır.¹⁶⁷ Yani Batı burjuvazisi, artık kendi ülkesinde anayasal düzeni kurmuş, sıra serbest ticaretini yapabileceği kapalı pazarları anayasal ilkeler vasıtasıyla açık hale getirmeye gelmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın içerdiği prensipler, bağımsız bir kapitalist gelişme yolunda olsa idi, Türkiye'nin kendiliğinden el atması gereken reformlardır. Bununla birlikte 19. yüzyılda gelişmekte olan dünya kapitalist sisteminde bu prensiplerin Batı burjuvazisinin lehine olduğu belirtilmektedir¹⁶⁸. Bu durumda Tanzimat Fermanı ve bürokratik reformun ikili bir özelliğinden bahsetmek mümkündür. Bu olgular, Osmanlı Devleti içerisinde Batı kapitalizmi ile işbirliği yaparak devleti iktisadi bakımdan zayıflatan gayrimüslim burjuvaziye şüphesiz güçlendirmiştir. Bununla birlikte Tanzimat döneminin getirdiği ilkesel yenilikler, bu gayrimüslim sınıfla başa çıkacak bir modern bürokratik tabakayı da meydana getirmiştir¹⁶⁹.

Yeni bir merkezi hükümet yapısı ve yeni bir bürokrasi oluşturan II. Mahmut, 19. yüzyılın geri kalan kısmında Osmanlı hükümeti ve toplumunu her yönden değiştirecek olan modernleşme sürecini başlatmıştır.¹⁷⁰ II. Mahmut'un başlattığı söz konusu reformun en büyük özelliği ise öncelikle Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıf içerisinde en baskın sınıfın kalemiye sınıfı olmasına ve kitlelerin Türk siyasal hayatına bürokraside gösterdikleri liyakat çerçevesinde daha farklı bir biçimde katılmaya başlamış olmalarıdır. Söz konusu siyasal katılım, 20. yüzyılda ve hatta günümüzde dahi belirleyici bir rol oynamıştır. Ancak bu olgunun Osmanlı Devleti açısından en büyük sonuçlarından biri, Osmanlı'da anayasacılık hareketlerini başlatan kadroların yetişmesinin temelinde II. Mahmut'un başlattığı modern reformun bulunmasıdır.

¹⁶⁶ Gülnihal Bozkurt, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 48-50.

¹⁶⁷ Avcıoğlu, s. 58.

¹⁶⁸ Avcıoğlu, s. 58.

¹⁶⁹ Bu dönemdeki kanunlaştırma hareketlerinin hukukun modernleşmesi bakımından değerlendirmesi için bkz. Demirdal, s. 336-342.

¹⁷⁰ Shaw, s. 1029.

C. KANUN-I ESASİ'NİN İLANINDA MODERN BÜROKRASİNİN ROLÜ VE BU BELGEDE YER ALAN DÜZENLEMELERİN BÜROKRASİ AÇISINDAN YERİ

Osmanlı toplumunda, Müslümanların içerisinde Batılı anlamda bir burjuvazi sınıfının gelişmesi mümkün olmamıştır. Burjuvazi, gayrimüslimlerden teşekkül etmiş, bunlar da vakti geldiğinde mensubu oldukları etnik ve dini aidiyet doğrultusunda kendi devletlerinin bağımsızlığı için mücadele etmişlerdir.¹⁷¹ Bununla birlikte Osmanlı toplumunda Batıda burjuvazinin gördüğü işlevi gören bir tabaka ortaya çıkmıştır. Bu da bürokratik reform neticesinde Osmanlı toplumunun entelektüel zümresini oluşturan bürokrasiden başkası değildir. Şüphesiz ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın hatırı sayılır bir kısmı gayrimüslimdir; bu açıdan gayrimüslimleri Osmanlı anayasacılığından ayırmak kolay değildir. Bununla birlikte Osmanlı anayasacılığına gerçek şekli ve rengini veren sınıfın Müslüman bürokrat sınıf olduğu değerlendirilmektedir. 19. yüzyılda sahip oldukları ülkeyi kurtarmak isteyen Müslüman bürokratlarla, gayrimüslim burjuvazi arasında kaçınılmaz bir biçimde ekonomik ve siyasal bir etkileşim ve savaşımın doğması bu olguyu işaret etmektedir.¹⁷² Bu ilişki içerisinde entelektüel birikime sahip örgütlü bir yapı haline gelen bürokrasi de Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılının özellikle ikinci yarısına damga vurarak Türk siyasal hayatını şekillendirmiştir.

Osmanlı Devleti'ni I. Meşrutiyet'in ilanına götüren süreç, özellikle iç dinamikler bakımından Hükümet ve Saray darbeleri şeklinde tezahür etmiştir.¹⁷³ 19. yüzyılın ilk yarısından bu yana belli bir sınıfsal konum elde eden bürokrasi, Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde oldukça etkin bir biçimde siyasal hayatta rol almıştır. Padişahla aralarındaki gerginliğin sonucunda 29 Mayıs 1876 gecesini 30 Mayıs 1876'ya bağlayan günün gecesi, aralarında Mithat Paşa'nın da bulunduğu bir grubun planlaması ile Meşrutiyet'in ilan edilmesi amacıyla matuf olarak Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesi mümkün olmuştur.¹⁷⁴ Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişi dönemin Harbiye öğrencileri ve subayların desteği ile gerçekleşmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nde yeniçeri ocağının kaldırılmasından bu yana silahlı kuvvetlerin siyasi hayata ilk müdahalesidir.¹⁷⁵

Tanör'e göre, "...anayasacı atılım yalnız Mithat Paşa grubunun çabalarıyla açıklanamaz; salt bunların eseri olarak ele alınamaz. Tanzimattan beri gelişen, yönetici seçkinleri ve aydın çevreleri saran

¹⁷¹ Bu yönde bkz. Karpat, s. 27-28.

¹⁷² Gayrimüslim burjuvazi ile bürokrasi arasındaki çatışma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Keyder, s. 48-51.

¹⁷³ Tanör, s. 124.

¹⁷⁴ Karpat, s. 76.

¹⁷⁵ Tanör, s. 126.

özgürlük ve meşrutiyet düşüncesi artık oldukça yaygın ve örgütlü bir hareket niteliği kazanmıştı. Genç Osmanlılar hareketi, geçici ve darbeci bir klik eylemi değil, iyi kötü program getiren ve kamuoyunu etkilemeye başlayan önemli bir muhalefet hareketi... idi.”¹⁷⁶

Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesinin ardından tahta öncelikle V. Murat çıkmış, ancak yeni padişahın da sıklıkla sinir krizleri geçirmesi neticesinde üç ay tahtta kaldıktan sonra tahta, Mithat Paşa’nın da desteğiyle II. Abdülhamit getirilmiş ve böylece I. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Meşrutiyet’in ilanının ardından Mithat Paşa’nın da çabalarıyla Kanun-ı Esasi hazırlanarak yürürlüğe konmuş, 4 Mart 1877 tarihinde de meclis açılmıştır. Meclisin açılması, bürokrasinin geleneksel iktidara karşı kazandığı en büyük zafer olarak tezahür etmiştir. Karpat’a göre, “4 Mart 1877’de meclisin açılmasıyla birlikte sultanın en büyük korkusu gerçek oldu. Bürokrasi artık kendi kendisini “halkın sesi” olarak tayin etmişti ve parlamentoyu sultanın hak ve imtiyazlarını sınırlandıran bir araç olarak kullanmaya çalışıyordu.”¹⁷⁷

12 fasıl ve 119 maddeden oluşan Kanun-ı Esasi’de Padişaha ilişkin genel hükümler m.3-7’de yer almakta; Bakanlar Kurulu (Vükelâ Meclisi), Sadrazam, Şeyhülislam ve bakanlarla (vükela) ilgili hükümler “Vükelâ-yı Devlet”e ilişkin Üçüncü Fasil’da (m.27 vd) yer almaktadır. Kanun-ı Esasi’nin kurduğu siyasi teşkilatlanma bağlamında yürütme yetkisi, devletin ve yürütmenin başı olan padişahta toplanmıştır. Padişahın yürütmeye ilişkin yetkilerinin niteliği sadrazam ve tüm vekillerin atamasının kendisi tarafından yapıldığı göz önüne alındığında daha iyi anlaşılabilir. Yürütme organının diğer kanadı olan Heyet-i Vükelanın tamamı padişah tarafından atanır ve padişah bunlardan her birini istediği zaman azletmeye yetkilidir.¹⁷⁸

Kanun-ı Esasi’nin 30. maddesinde ifadesini bulan şekliyle “devlet memuriyetlerine müteallik ahval ve icraat” ten dolayı vekiller heyetinin Meclis-i Mebusan’a karşı sorumlu olduğu kabul edilmişse de daha önce belirtildiği gibi gerek sadrazamın gerekse de vekillerin azil ve tayinlerinin tamamıyla padişahın elinde olması karşısında vekiller heyetinin gerçek sorumluluğunun padişaha karşı olduğunu söylemek mümkün olacaktır.¹⁷⁹

Padişahın yürütmeye ilişkin yetkilerinin dışında yasamaya ilişkin yetkileri ise onun yetkilerinin genişliğinin ne mahiyette olduğuna bir örnek teşkil eder. Kanun-ı Esasi’nin 53. maddesine göre, yeni kanun önerisi ya da mevcut kanunlarda değişiklik önerisi yapılması padişahın iznine bağlıdır. Başka bir deyişle padişah, teşrii faaliyetlerin icrasına izin

¹⁷⁶ Tanör, s. 127.

¹⁷⁷ Karpat, s. 80.

¹⁷⁸ Ali Fuat Başgil, Esas Teşkilat Hukuku, Baha Matbaası, İstanbul, 1960. s. 89

¹⁷⁹ İlhan Arsel, Türk Anayasa Hukuku, Mars Matbaası, Ankara, 1959. s. 29

verir.¹⁸⁰ Bundan başka, “Memleketin bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyid asar ve emareler” gören padişah Kanun-ı Esasi hükümlerini askıya alma yetkisine sahiptir. Elbette Kanun-ı Esasi’nin kurduğu düzeni sona erdiren de bu hüküm olmuştur.

Nihayet Kanun-ı Esasi’nin 4. maddesine göre, padişahın “nefs-i hümayûn”u kutsal ve sorumsuzdur.¹⁸¹ Egemenlik bu bağlamda hükümdara aittir ve bunları kullanmada tebaanın katkısı söz konusu değildir. Bu da Kanun-ı Esasi’nin öngördüğü siyasi teşkilatta halen milli egemenlik anlayışını içeren bir yansımanın yer almadığına delalet eden bir düzenlemedir.

Kanun-ı Esasi her ne kadar belli kurumlara dayanan bir siyasi teşkilat öngörmüşse de esasında Kanun-ı Esasi’de sadrazam ve vekiller heyetinin düzenlenişi bu metnin nasıl bir hükümet sistemi öngördüğünü ortaya koyar. Padişahın sadrazam ve vekilleri istediği zaman atadığı veya azlettiği bir siyasal sistemde vekiller heyetinin ve sadrazamın siyasi sorumluluğunun meclise ve onun temsil ettiği milli iradeye karşı gerçekleştiğini söylemek mümkün olamayacaktır. Zira Kanun-ı Esasi Vekiller Heyeti’nin padişaha karşı sorumluluğunu öngörmüştür. Ancak yine de Kanun-ı Esasi’de Vekiller Heyeti’ne verilen bir yetki dikkat çekicidir. Bu yetki, meclisin toplantıda olmadığı zamanlarda vekiller heyetinin kanunu muvakkat (geçici kanun) çıkarma yetkisidir. Bu kanunu muvakkatlar kanuniyeti meclis tarafından kabul ve tasdik edilinceye kadar kanun hükmündedir.¹⁸²

Padişahın yasama faaliyetinin başlangıcında, faaliyete izin veren mahiyette bir yetkiye sahip olması ise yürütmenin başı olan padişahın yasama açısından dahi ne kadar geniş bir yetkiyle donatıldığının ifadesidir. Nihayet Kanun-ı Esasi’nin 113. maddesi de yürütmenin başı olan padişaha sürgüne gönderme yetkisi tanımıştır. Bilindiği üzere bu hükmün tatbik edildiği ilk kişi de Kanun-ı Esasi’nin mimarı Mithat Paşa olmuştur.¹⁸³ Padişahın meclisi tatil yetkisi ise onun 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’nı bahane ederek meclisi *de facto* olarak feshetmesine cevaz vermiş ve 1876 tarihli Kanun-ı Esasi de tekrar yürürlüğe konacağı 1908 yılına kadar getirdiği kurumlarıyla beraber rafa kalkmıştır.

Sultan, bu denli kalabalık ve güçlü bir toplumsal tabaka olan bürokrasi karşısında muvaffak olabilmıştır? Bu sorunun cevabını bürokrasinin anayasacılık konusundaki acemiliğinde aramak gerekir. Zira Sultan, Kanun-ı Esasi’nin yürürlükten kaldırılması konusunda bürokrasiden ciddi ve örgütlü bir itirazla karşılaşmamıştır. Kanun-ı

¹⁸⁰ Arsel, s. 25.

¹⁸¹ İrem Karakoç, “1876 Tarihli Kanun-ı Esasi’de Yürütme Organı”, C.8, S.2, 2006, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, s. 129.

¹⁸² Başgil, s. 90.

¹⁸³ Mithat Paşa’nın sadrazamlıktan azledilerek sürgüne gönderilişi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Başgil, s. 97.

Esasi'nin ilanıyla birlikte Meclis-i Mebusan, öncelikli olarak Sultan'ı değil, bürokrasiyi hedef almıştır. Meclis'te yapılan eleştiriler, çoğunlukla bürokrasinin eylem ve işlemlerinin eleştirisi mahiyeti haline gelmiştir. Bürokrasinin Sultan'ı sınırlandırmak için kurduğu Meclis, bürokrasinin üzerinde bir denge ve denetim mekanizması oluşturmaya yeltenmiştir. Kendisi de esasen yürütmenin bir parçası olan bürokrasinin refleksi olarak Meclis'in bu eleştiri ve yönlendirmelerini kabul etmesi mümkün olmamıştır.¹⁸⁴ Özellikle 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın da etkisiyle bürokrasi, meclisin bu şekilde çalışmaya devam etmesi halinde gerek kendisinin gerekse de devletin varlığının tehlikeye düşeceği endişesine kapılmıştır. Böylece meclisin süresiz tatil edilmesinde Sultan II. Abdülhamit ile ittifak etmese dahi bu harekete karşı tepkisi sınırlı kalmıştır.¹⁸⁵ İlerleyen zamanda bürokrasi, bundan ders alacak ve 20. yüzyılda önce Meclis'i açtıktan sonra İttihat ve Terakki eliyle kontrol altına almaya çalışacaktır. Fakat bu antidemokratik uygulamanın cezasını Osmanlı Devleti çekecek ve nihayet Kurtuluş mücadelesiyle nispeten güçlü ve etkili bir meclis tasarımı ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu, aynı zamanda Türkiye'de parlamenter demokrasiye giden yolu da açacaktır.

Görüldüğü üzere bürokrasi, her ne kadar kamuoyu oluşturmaya başarabilmişse de 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'de padişahın yetkileri hala oldukça güçlüdür. Buna karşılık parlamentonun yetkileri üzerindeki pek çok sınırlamaya rağmen, meşrutiyet Türk siyasal hayatında hiç beklenmedik bir sonuç doğurarak yönetilenlerin yönetenleri sorguladığı ve eleştirdiği bir platform haline gelmiştir.¹⁸⁶ Dolayısıyla I. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı Devleti'nde padişahın iktidarının sınırlandırılması için atılmış önemli bir adımdır.

II. Mahmut döneminde açılan laik okullardan yetişen kaliteli bürokratlar, Osmanlı Devleti'nde modern bir siyasal hayatın önünü açmışlar, bunların açtıkları yoldan ilerleyen de çeşitli Osmanlı şehirlerindeki Müslüman orta sınıfın çocukları olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu ve Rumeli'deki orta sınıf memurların çocukları olarak yetişen bir nesil, toplumun en yetenekli kesimi haline gelmiş, okumak için gittikleri modern okullarda merkez içerisindeki siyasal ayrılıklara eklenme biçimleriyle Türk tarihinin akışını değiştirmişlerdir.¹⁸⁷ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl

¹⁸⁴ Bu yönde bkz. Bozkurt, 2020, s. 78

¹⁸⁵ Özellikle hükümetteki nazırlarla Meclis arasında cereyan eden tartışmalar ve hatta Meclis Başkanı Ahmet Vefik Paşa'nın bir vekili azarlayarak konuşmasına son vermesi örneği için bkz. Edwin Pears, Life of Abdul Hamid, Constable & Company Ltd., Londra, 1917, s. 51.

¹⁸⁶ Karpat, s. 81.

¹⁸⁷ "Gayrimüslimlerin çoğu, çocuklarını Batı okullarında okutup meslek sahibi yaptılar, dışarıda eğitim gören Müslümanlar ise esasen devlet tarafından desteklendiler ve bürokrat oldular." (Karpat, s. 89).

modernleşmesi, kitlelerin kalemiye sınıfı ile seyfiye sınıfının eklemleme biçimlerine bağlı olarak gelişmiş ve bunun sonucu olarak da Jön Türk muhalefeti ortaya çıkmıştır. Osmanlı toplumunun 19. yüzyıl içinde gördüğü en önemli kitle örgütlenmesi olacak bu akım, daha sonra II. Abdülhamit döneminde varlığını geliştirerek önce II. Meşrutiyet'e, ardından da Cumhuriyet'e giden yolu açacaktır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin toplumsal tarihi, siyasal hayata yansıyan yönleri ile oldukça ilginç ve benzersiz malzemeler sunan bir süreci ifade eder. Söz konusu süreç, Batı Avrupa toplumlarının demokrasiye ulaşma biçimlerinden çıkan soyut ve mekanik ön kabullerle anlaşılabilir olmaktan da oldukça uzaktır. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin günümüzdeki mirasçısı olan Türkiye'de, demokrasinin tarihsel gelişimine ilişkin hususları anlamlandırmak, ancak Osmanlı toplumunun geçtiği sosyal merhalelerin doğru bir tespiti ile mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu 1299 yılından 16. yüzyılın sonlarına dek gelişen süreç, Osmanlı Devleti'nin merkezileşme çabaları ile anlaşılabilir bir süreçtir. Söz konusu sürecin en önemli özelliği, Osmanlı toplumunda toprak mülkiyeti rejiminin tımar sistemi esasına dayanmasıyla yönetici sınıf ve reaya ayrımının gerçekleşmiş olmasıdır. Böylece özellikle Fatih döneminde gerçekleştirilen değişikliklerle Osmanlı Devleti, kendisine rakip olabilecek tüm yerel iktidar odaklarını kaldırmıştır. Bu da padişahın kulları statüsünde olan ve zenginlik ve refahlarının olduğu kadar felaketlerinin, yani kaderlerinin sultanın elinde olduğu bir yönetici sınıfla; bu yönetici sınıftan tımarlı sipahiler grubunun işlettiği topraklar üzerinde mülkiyeti devlete ait olmak üzere tasarruf eden reaya arasındaki ayrıma vücut vermiştir. Söz konusu ayrım, içerdiği sosyal ve hukuki ilişki bakımından Batıdaki feodal beyler ve serfler arasındaki toplumsal ayrışmadan oldukça farklı olup, Osmanlı Devleti'nin klasik dönemdeki toplumsal tabakalaşma sistemini yansıtmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin toprak rejimine dayanan merkezi yapısı, Akdeniz ticaret yollarının gerilemesi ve tahıl fiyatlarının artmaya başlamasıyla bozulmaya başlamış ve bu düzenin bozulmasının getirdiği sosyal hareketlilik, Türk siyasal hayatında modern dönemde toplumsal tabakalaşmayı belirleyici bir rol oynamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin toplumsal tarihi, reayanın merkezde yer alan iktidar odaklarına eklemleme ile şekillenmiştir.

Osmanlı toprak düzeninin bozulması neticesinde, öncelikli olarak, şehirlerde çeşitli zanaatlarla uğraşan mahalli eşrafın maddi olarak güçlenmesi ve zamanla toprak mülkiyetini ele geçirerek Osmanlı Devleti'nde mahalli iktidar odaklarının oluşması söz konusu olmuş, ayan denilen bu iktidar odakları, 19. yüzyılın başında etraflarına topladıkları

kitleleri mobilize ederek padişahın mutlak iktidarını sınırlandırmaya çalışacak kadar güçlenmişlerdir.

Akdeniz ticaret yollarının gerilemesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Batı Avrupa'nın büyük sanayi devletleri karşısında hammadde ihracatçısı konumuna düşmesi söz konusu olmuştur. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin yarı sömürgeleştirilme sürecini ifade etmekte olup, bundan en çok faydalananlar Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapan gayrimüslimlerdir. Bunlar Osmanlı Devleti'nde Batılı anlamda bir burjuvazi sınıfı oluşturmuşlar, buna karşılık Batı Avrupa'nın milli burjuvazileri gibi Osmanlı Devleti'nin sosyal dönüşümünde itici güç olmaktan çok, mensubu oldukları etnik ve dini yapıların Osmanlı Devleti'nden koparılması sürecine öncülük etmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, demokratikleşme sürecine öncülük edecek bir burjuvazi sınıftan yoksun kalmıştır. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nde, Batılı devletlerde burjuvazinin gördüğü kitle seferberliği işini bambaşka bir tabakanın yürütmesi söz konusu olmuştur. Bu da II. Mahmut döneminden itibaren gelişerek büyüyen ve Batı standartlarında yetişen asker-bürokrat tabakadan başkası değildir.

Ticaretle uğraşan gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nden kopardıkları ayrıcalıklı statü, Müslüman kesimin mobilizasyonunu beraberinde getirmiş, Osmanlı Devleti'nin entelektüel kapasitesini hülasa eden asker-bürokrat tabaka, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bağımsızlık hareketlerine öncülük eden gayrimüslim burjuvazi ile mücadeleye girişmiştir. Müslüman orta sınıfın kendi içerisinde çıkardığı örgütlenmeler, daha sonra kitleleri seferber etmeyi başararak önce Türk anayasacılık hareketlerini başlatmış ve nihayet Cumhuriyete giden yolun açılmasını sağlamıştır.

Osmanlı ve dolayısıyla Türk anayasal hareketleri için bunların toplumsal tabandan yoksun oldukları şeklindeki klişe ön kabulün isabeti oldukça şüphelidir. Türk anayasacılık hareketlerinde demokratik usul ve içeriğin eksikliği, esas itibarıyla bu harekete öncülük eden toplumsal tabakaların demokratik bir özden yoksun olmalarında yatmaktadır; yoksa aslında Türkiye'de kitlelerin seferber olmadığı, yalnızca siyasal elitleri ilgilendiren anayasal gelişmeler oldukça sınırlıdır.

Osmanlı Devleti'nde 18. ve 19. yüzyıldaki gelişmelerin günümüz siyasal hayatını da belirlediğini ifade etmek gerekir. Bu da Osmanlı toplumunda kitlelerin iktidar karşısında kimler tarafından nasıl seferber edildiği ile ilgilidir. Osmanlı Devleti'nde kitlesel hareketler ilk defa ayanlara kapılanan grupların hareketleri ile başlamış, daha sonra da Batı standartlarında eğitim gören bürokrat kesim tarafından kitlelerin harekete geçirilmesi söz konusu olmuştur. Yani Osmanlı Devleti'nde kitleler, ilk defa sınırlı da olsa ayan adı verilen mahalli eşrafın çabalarıyla siyasal hayata tesir etmiş, bunun ardından da bürokrat kesimin kitlelerin üzerinde nüfuz sahibi olmasıyla bunların siyasal hayat üzerinde etki göstermesi mümkün olmuştur. Her ne kadar ayan sınıfı, 19. yüzyılın ikinci yarısında güç kaybederek bir tasfiye süreci içerisine girmişse de esasen bunlar, varlıklarını günümüze kadar sürdürmeyi başarabilmiştir. İşte Osmanlı Devleti'nde baş gösteren bu iki güç odağının zamanla birbirine karşıt hareketler biçiminde konumlanması, Türkiye'de demokrasinin iki zıt gücünü yaratmış ve söz konusu bölünme, günümüze dek ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

- Akdağ M, “Medreseli İsyanları”, C. 1, S. 4, 1949, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, ss. 361-387.
- Akdağ M, “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri (1730-1839)”, C. 8, S. 14, 1963, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, ss. 51-61.
- Akdağ M, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. 2 (1453-1559), Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Akyılmaz S G, “Osmanlı Devleti'nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri”, Osmanlı İçinde, Ed. Güler Eren, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999. ss. 40-54
- Akyılmaz S G, Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı, Konya, 2000.
- Akyılmaz S G, “Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf-Reaya Ayrımı, C. 8, S. 1-2, 2004, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, ss.. 221-271.
- Akyılmaz S G, “Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması”, C. 12, S. 1-2, Ankara, 2008, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, ss. 389-420.
- Arsel İ, Türk Anayasa Hukuku, Mars Matbaası, Ankara, 1959.
- Aslan S / Yılmaz A. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi”, C. 2, S. 1, 2001, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, ss. 287-297.
- Avçılar S B, “Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşler Üzerine Bir Değerlendirme”, Osmanlı, Ed. Güler Eren, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999. ss. 55-68.
- Avcıoğlu D, Türkiye'nin Düzeni, Bilgi Yayınevi, 1968.
- Barkey K, Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, Çev: Zeynep Altıok, Kronik Yayınları, İstanbul, 2022.
- Başgil A F, Esas Teşkilat Hukuku, Baha Matbaası, İstanbul, 1960
- Berber Ş, “Modern Bir Olgu Olarak Sosyal Sınıflar”, S. 9, 2003. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ss. 223-232
- Bozkurt G, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Bozkurt G, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020
- Cin H, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978.
- Cin H / Akyılmaz S. Gül; Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite Ve Osmanlı Düzeni, Çağ Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Adana, Haziran 2000.

Cin H, Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1987.

Clark T N / Lipset S M, "Are Social Classes Dying", The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification, Ed: Terry Nichols Clark, Seymour Martin Lipset, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001.

Demirdal M B, Adalet İlkeleri ve Türk Hukukundaki Serüveni, Lykeion Yayınları, Ankara, 2017

Eroğul C, Anatüzeeye Giriş, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2000.

Findley C V, Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, Çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Giddens A, Sosyoloji, Yayına Hazırlayanlar: Hüseyin Özel, Cemal Güzel, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000.

Gönenç L, "2000'li Yıllarda Merkez-Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek", S. 105, 2006, Toplum ve Bilim, ss. 129-152.

İlal E, "Magna Carta", C. 34, S. 1-4, 1968, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, ss. 210-242

Karakoç İ, "1876 Tarihli Kanun-ı Esasi'de Yürütme Organı", C.8, S.2, 2006, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, ss. 115-150

Karpat K, H, Osmanlı'dan Günümüze Asker Ve Siyaset, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Keyder Ç, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Konan B, "Osmanlı Devleti'nde Protege (Koruma) Sistemi", C. 58, S. 1, 2009, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, ss. 169-188.

Lipset S M / Rokkan S, "Cleavege Structures, Party Systems And Voter Alignments: An Introduction", Party Systems And Voter Alignments, Ed. Seymour M. Lipset / Stein Rokkan, The Free Press, New York, 1967, ss. 1-64.

Mardin Ş, "Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics?", Daedalus, C. 102, S. 1, Post-Traditional Societies, 1973, ss. 169-190.

Mair P, "The Problem of Party System Change", Party System Change: Approaches And Interpretations, Ed. Peter Mair, Oxford University Press, New York, 2004.

Metin S, Magna Carta ve Sened-i İttifak'tan Bugüne, Oniki Levha Yayınları, 2018.

Moore B, Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü, Çev: Şirin Tekeli/ Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Mumcu A, Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun, İkinci Baskı, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1986.

Okandan R G, Amme Hukukumuzun Anahatları: Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977.

Özbudun E, Siyasi Partiler, AÜHF Yayınları, Ankara, 1977.

Sartori G, Demokrasi Teorisine Geri Dönüş, Çev. Tunçer Karamustafaoglu / Mehmet Turhan, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996.

Shaw S, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri", Çev: M. Faruk Çakır, Türkler, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 119-151.

Tanör B, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, YKY Cogito Yayınları, İstanbul, 2006.

Yaramış A, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve Yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusunun Kurulması", Türkler, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 697-703.

Yerasimos S, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: Bizanstan Tanzimata, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.